

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi

Əlyazması hüququnda

Məmmədov Aydın Tərlan oğlu

“Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarı və onun Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

İqtisad elmləri doktoru

İqtisad elmləri namizədi

Professor R.T.Həsənov

M.Q.Məmmədov

Kafedra müdiri:

İqtisad elmləri doktoru

professor Ş.H.Hacıyev

BAKI – 2018

Mündəricat

Giriş	3
Fəsil 1.Dünya enerji daşıyıcıları bazarı: formalaşma zərurəti və fəaliyyət mexanizminin nəzəri – metodoloji əsasları	8
1.1.Dünya enerji daşıyıcıları bazarı və onun təşəkkülünün fundamental amilləri və nəzəri əsasları.....	8
1.2.Müasir enerji daşıyıcıları bazarının stukturu: iştirakçıları, hərəkətdirici qüvvələri, treyding axınları və onların xüsusiyyətləri.....	9
1.3.Qlobal inkişaf kontekstində enerji daşıyıcıları bazarının inkişaf perspektivləri və enerji daşıyıcıları treydinginin əsas vəzifələri.....	32
Fəsil 2.Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya enerji daşıyıcıları bazarında mövqeyinin qiymətləndirilməsi	40
2.1.Azərbaycanın enerji kompleksinin müasir vəziyyəti və dünya enerji daşıyıcıları bazarında iştirakı xüsusiyyətləri.....	40
2.2.Dünya enerji daşıyıcıları bazarının əsas hərəkətdirici qüvvələri və Azərbaycanın strateji maraqları.....	51
Fəsil 3. Azərbaycan enerji ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsində dünya enerji daşıyıcıları bazarının təsirlər	64
3.1.Dünya enerji istehsalı və istehlakının perspektivləri: resursların azalması və elmi – texniki tərəqqinin qarşılıqlı təsirlərinin dinamikası.....	64
3.2.Dünya bazarında enerji resurslarının qiymətlərinin formalaşması dinamikasının Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinə mümkün təsirləri.....	79
3.3.Azərbaycanda beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının yaradılmasının mümkün perspektivləri və vəzifələri.....	87
Nəticə və tövsiyələr.....	95
Ədəbiyyat.....	100

Giriş

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarı dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində fəaliyyət göstərən beynəlxalq, dövlət, milli, inteqrasiya olmuş və xüsusi neft – qaz şirkətlərinin maraqlarının ödənilməsini təmin edən bir kompleksdir. Enerji daşıyıcıları bazarında baş verən bütün proseslər dövlətin beynəlxalq və milli siyasəti ilə sıx örtülməklə bu və ya digər dərəcədə planetin hər bir sakininə təsir edir.

Azərbaycanın yanacaq – energetika kompleksi (YEK) Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir və bir çox məsələdə ölkənin əsas iqtisadi təhlükəsizliyinə zəmanət verir və praktiki olaraq iqtisadiyyatın bütün sahələrinin həyat fəaliyyətini təmin edir. Müasir Azərbaycan üçün karbohidrogenlərin ixracı dövlətimizin energetika strategiyasında yaxın gələcəkdə həlledici element olaraq qalacaqdır. Azərbaycan beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının heç bir hissəsinə nəzarət etməməklə yanaşı, həm neft qiymətləri üzrə məxsusi mövqeyi və həm də rəsmi qəbul edilmiş neft qiymətlərinin proqnozlaşdırılması metodikası mövcud deyildir. Bununla belə Azərbaycan Hökuməti büdcənin formalaşdırılmasında qərb mütəxəssislərinin proqnozlarını qəbul etməyərək, əvvəlcə bir barelə görə 25\$ və sonralar isə 40\$ götürülmüşdür ki, bu da dünya enerji daşıyıcıları bazarında qiymətlərin artan və sonralar azalan dinamikasından maksimum sığortalanmış olmuşdur. Bu zaman yığılan valyuta vəsaiti əsasında ölkəmizdə Neft Fondu təsis edilmişdir. Bu Fondda toplanan vəsaitlərdən isə zərurət yarandıqda isə strateji layihələrin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Ekspertlərin proqnozlarına görə Xəzər selfində karbohidrogen ehtiyatları sünya ehtiyatlarının 15% - ni təşkil edir və bu hissədən Azərbaycan sektoruna düşən pay kifayət qədər əhəmiyyətli olub, milyonlarla ton və milyadlarla m³ təşkil edir ki, bu da respublikamız üçün yüksək iqtisadi imkanlar açmış olur. Respublikada dünya birjalarında enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dalğalanması riskini minimuma endirmək üçün cari ildə 1 barelin

qiymətini 40\$ qəbul edilmişdir (2018 – ci il büdcəsində). Odur ki, Azərbaycan Respublikasının yanacaq – energetika kompleksi (YEK) ölkə üçün onun yüksək siyasi, sosial və iqtisadi əhəmiyyətliyi, dünya enerji daşıyıcıları bazarının reallığı uçota alınmaqla Azərbaycanın YEK – nin yalnız proqnozlaşdırılmasını deyil, eyni zamanda onun yeni inkişaf ənənəsinin modelləşdirilməsinə əsaslanan uzunmüddətli ixrac strategiyasının formalaşdırılmasını zəruri edir. Ona görə də enerji daşıyıcılarının ixrac satışı strategiyasının işlənməsində beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının konyukturasını və yeni ənənələrini nəzərə alan prinsipə yeni yanaşma gərəkdir. Bununla əlaqədar olaraq beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının tədqiq edilməsi və onun Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri məsələsinin təqiq olunması kifayət qədər vacib olub aktual əhəmiyyətə malikdir/1,2,3,4,5/.

Tədqiqatın məqsədi beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarlarının inkişaf perspektivlərinin əsas istiqamətlərinin inkişaf meyillərinin aşkar edilməsi və bunun əsasında Azərbaycan Respublikasının yanacaq energetika sferasında ixrac siyasətinin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin işlənməsindən ibarətdir.

Qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruridir:

- beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının əsas inkişaf istiqamətini və konyukturasının dəyişməsinə, onun Azərbaycanın YEK – nin inkişafına uyğun təsirini analiz etmək;
- Azərbaycanın yanacaq – energetika kompleksinin müasir vəziyyətinin ekspert qiymətləndirilməsini aparmaq, onun ixrac potensialını qiymətləndirmək, Azərbaycan YEK – nin strateji hədəfləri və dünyanın enerji daşıyıcıları bazarının əsas ənənələrini və inkişaf perspektivlərini qarşı qoymalı;
- ixrac satış metodologiyasını işləmək və enerji daşıyıcılarının ixracının optimallaşdırılmasının və diversifikasiyasının perspektivlərinin, həmçinin

karbohidrogenlərin yeri ixrac marşrutlarının formalaşdırılmasının məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi;

- Azərbaycanda ixrac siyasətinin formalaşmasında prinsipcə yeni yanaşmaların zəruriliyinin əsaslandırılması.

Tədqiqat obyektı beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının konyukturası, Azərbaycan YEK – nin inkişafı və onun dünyanın yanacaq energetik komplekslərinin strukturunda yeri və roludur.

Tədqiqatın predmeti: Azərbaycanın yanacaq – energetika kompleksinin ixrac potensialı; Azərbaycanın YEK – nin inkişaf ənənəsi və perspektivləri; enerji daşıyıcılarının beynəlxalq ticarətinin forma, metod və mexanizmi, enerji daşıyıcılarının qiymətinin formalaşması, yeni beynəlxalq bazarların axtarışı problemləri.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını dünya iqtisadiyyatı, xarici ticarət, beynəlxalq marketinq, ixrac qiymətinin əmələ gəlməsi, rəqabət nəzəriyyəsi və yanacaq energetika sektorunda texniki – iqtisadi və maliyyə analizi sahəsində yerli və yabancı alimlərdən – X.Yusifzadənin, R.T. Həsənovun, A.Ş.Şəkərəliyevin, Ş.H.Hacıyevin, A.A.Arbatovun, A.F.Andreyevanın, A.A.Makarovanın, Y.K.Şafranikovanın, St. Erreranın, St.Brownin, M.Porterin, A.Tompsonun və b. işləri təşkil edir.

Tədqiqat prosesində müqayisəli analiz metodu, dialektiv məntiq, məntiqin vəhdəti və tarixi vəhdət prinsipləri, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf, abstraktdan konkretə metodları, hımçının analitik məlumatların etibarlı emalını və şərhini təmin edən digər metodikalar da tətbiq edilir. İşdə Azərbaycan Respublikasının yanacaq – energetika kompleksinin enerji strategiyasının tərkib hissəsi kimi enerji daşıyıcılarının istehsal dinamikasına baxmağı nəzərdə tutan iqtisadi tədqiqatın sistemli metodundan və Azərbaycanda enerji daşıyıcıları hasilatının inkişafı məsələsinə izolə edilməməklə, bütövlükdə iqtisadi sistemin bütün elementləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə baxılmasını nəzərdə tutan dialektik metod istifadə edilir.

Azərbaycanın YEK – nin idarəedilməsi statik deyil, dinamik analiz edilir ki, bu da beynəlxalq enerji daşıyıcıları kompleksinin inkişaf qanunauyğunluğunu və onun Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına təsirini aşkar etməyə, həmçinin aparıcı ölkələrdən ABŞ, Böyük Britaniya və Norveçin qabaqcıl təcrübələrinin ümumiləşdirilməsi və istifadəsi əsasında nəzəriyyənin praktika ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etməyə imkan verir [5,6].

Statistik və digər məlumatların əsas mənbələri: SOCAR – ın, yanacaq və Energetika nazirliyinin, Ekologiya və Təbii Sərvətlər nazirliyinin ixtisaslaşdırılmış dövrü və sorğu məlumatları nəşrləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində, Azərbaycan Respublikasının yanacaq – energetika kompleksinin beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının inteqrasiyasında enerji daşıyıcıları bazarının konyukturasının dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq problemin kompleks və çevrilmiş tədqiqindən ibarətdir.

Elmi cəhətdən ümumiləşdirilmiş nəticələr:

1. Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının müasir strukturunun forma və alətlərdən asılı olaraq təsnifatı əsasında: fyuçers, forvard və fiziki enerji daşıyıcıları bazarı və aparıcı iştirakçıların və treyding axınlarının müəyyən edilməsi ilə törəmə maliyyə alətləri bazarı təyin edilir və beynəlxalq enerji daşıyıcılarının konyukturasının Azərbaycanın yanacaq – energetika kompleksinə və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına təsiri göstərilir.

2. Azərbaycan Dövlət Nefttreyding şirkətinin – Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının ixrac satışını optimallaşdırmaya qadir şirkətin Azərbaycan Respublikasının ixrac siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə yaradılmasının məqsədəuyğunluğu əsaslandırılır.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Alınmış nəticələr həmçinin dissertasiyadakı metodoloji işləmələr əsasında Azərbaycanın yanacaq – energetika kompleksinin konsepsiyalarının təkmilləşdirilməsi üzrə bir sıra praktiki tövsiyələr işlənmişdir.

Tədqiqat nəticələrinin dərc olunması. Tədqiqatın əsas nəticələrini özündə əks etdirən 1 elmi məqalə dərc edilmişdir.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya girişdən, üç fəsildən, nəticələr və istifadə edilmiş 84 ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi, 4 cədvəl və 7 şəkil də daxil edilməklə 105 səhifə kompüter yazısından tərtib edilmişdir.

Fəsil 1.Dünya enerji daşıyıcıları bazarı: formalaşma zərurəti və fəaliyyət mexanizminin nəzəri – metoloji əsasları

1.1.Dünya enerji daşıyıcıları bazarı və onun təşəkkülünün fundamental amilləri və nəzəri əsasları

Dünya enerji daşıyıcıları bazarı – dünya təsərrüfatının tərkib hissəsi kimi, öz – özünə tənzimlənən sistem olub, qlobal dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmaqla əmtəələrin çatışmamazlığı, bolluğu yaxud müvazinət vəziyyətindəki fazalardan keçdiyinin güman olunduğu tələb və təklif qanununa əsaslanır. Strukturlaşdırılmış vahid dünya enerji daşıyıcıları bazarının yaranması qloballaşma prosesinin əyani təsdiqidir. Neftin çatışmamazlığı – bazarın elə vəziyyətidir ki, burada tələb – təklif imkanları ilə məhdudlaşdırılır. Neftin bolluğu isə bazarın elə vəziyyətidir ki, burada təklif tələb imkanları ilə məhdudlaşdırılmış olur/5...10/.

Neft özünün fiziki – kimyəvi xüsusiyyətləri üzrə yalnız unikal qazıntı deyil, eyni zamanda hələ də dünyada əsas enerji mənbəyi və vacib dünya ticarəti obyektidir. Neftin qiyməti dünya iqtisadiyyatının vəziyyətinin ən aydın göstəricilərindən biridir, bununla belə neftin qiymətini o qədər onun ehtiyatları deyil, əsasən tələb və təklifin nisbəti və çox vaxt iqtisadiyyatdan kənar amillər formalaşdırır. Dünya enerji daşıyıcıları bazarının konyukturasına müasir mərhələdə bazarın inkişafı xüsusiyyətlərini müəyyən edən çoxlu amillər təsir edir və burada törəmə maliyyə alətlərinin inkişafı ilə neft ticarətinin beynəlmilləşməsi baş verir.

Ticarətin təşkili üsulu üzrə dünya enerji daşıyıcıları bazarı neft və neft məhsullarının fiziki bazarına, fyuçers bazarına, forvard bazarına və törəmə maliyyə alətləri bazarına bölünməklə, beynəlxalq əmtəə müqavilələri ilə tənzimlənir. Hər bir konkret bazarda müəyyən ticarət mərkəzləri (xablar) toplanır ki, burada uyğun əmtəə qruplarının qiyməti formalaşdırılır (məs., Nyu – York, London və s.). Dünya enerji daşıyıcıları bazarının müasir inkişaf mərhələsi bütün bazar mexanizmlərinin toplanması ilə müşayiət edilməklə, dünya əmtəə və maliyyə bazarları seqmentinə toxunur. Bütün bunlar dünya enerji daşıyıcılarının institusional strukturunun

əhəmiyyətli diversifikasiyasına və onun fəaliyyət mexanizmlərinin çevikliyinə gətirməklə, ikinci dərəcəli törəmə maliyyə alətlərinin müxtəlif növlərindən istifadə etməklə fyuçers və forvard müqavilələri kimi yeni bazar segmentlərinin inkişafında özünü göstərir. Bu bazarın konfigurasiyasının dəyişməsinə və mövcud bazar iştirakçılarının mövqeyinə əhəmiyyətli təsir etməklə yeni oyunçuların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

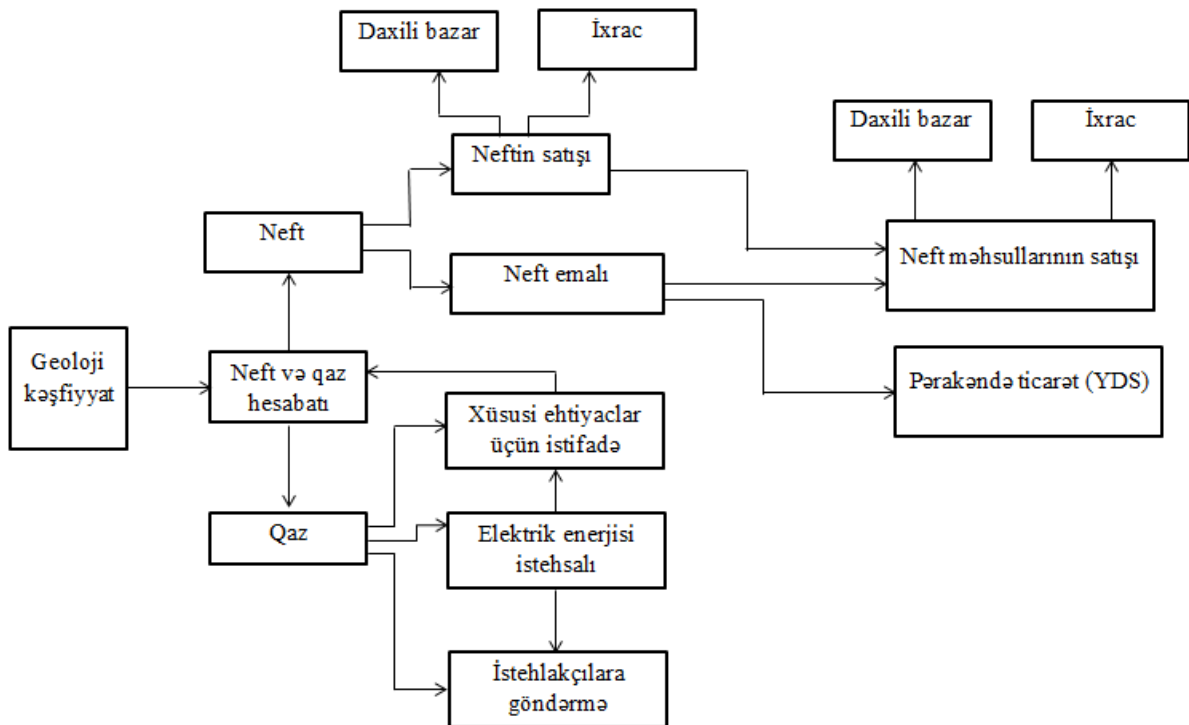
İndiki zamanda dünya enerji daşıyıcıları bazarının özünün məzmununa görə qeyri – birincisi olduğunu, neft sahəsinin artan bazar tələblərinə cavab vermək iqtidarında olmadığı, prinsipcə yeni – “qeyri – elastik” vəziyyətə faza keçid ərəfəsini yaşadığını görmək olar. Bunun nəticəsi olaraq, xam neft qiymətlərinin qeyri maili yüksəlməsi yönündə tez və güclü dəyişməsi baş verir. Güman etmək olar ki, bu keçid bütün dünya iqtisadiyyatının baza transformasiyası ilə əlaqədar olan ətalət proseslərini doğura bilər və bu da neftetreydrləri aktiv şəkildə yeni həllərin axtarışına məcbur edir. Enerji daşıyıcıları bazarına əhəmiyyətli təsir edən fundamental amillər aşağıdakılardır: tələb və təklif, qiymət, neft ehtiyatları, emal gücü və imkanları, siyasət amilləri, qanunvericilik, alternativ enerji mənbələri, iqlim və mədən – coğrafi şərait, mövsümlük, yeni texnologiyalar, iqtisadi göstəricilər və s.

1.2. Müasir enerji daşıyıcıları bazarının strukturu: iştirakçıları, hərəkətdirici qüvvələri, treyding axınları və onların xüsusiyyətləri

Dünya enerji daşıyıcıları bazarı əhəmiyyətli struktur dəyişikliklərinə uğramış, qlobal xarakterli və dominəedici mövqeyə malik şaquli inteqrə olunmuş neft şirkətləri olmaqla, ən səmərəli fəaliyyət göstərən beynəlxalq neft şirkətləridir. Şaquli inteqrasiya altında müxtəlif texnoloji qarşılıqlı əlaqəli istehsalatın maliyyə - iqtisadi əsasda birliyi anlaşılır. İstənilən böyük neft şirkətinin fəaliyyəti – ilkin xammalın hasilatından hazır məhsulun son istehlakçıya satışınadək ən müxtəlif əməliyyatların bütöv spektrinin daxil olduğu mürəkkəb və çoxüzü prosesdir. Bu proses mərhələlərlə bu zəncirdə iştirak edən çoxlu təşkilatlara bölünür. Neftbiznesində neft tsiklinin adrcıl bəndləri adətən iki əsas mərhələyə: Upstream

və Downstreama bölünür. Upstream – neft təsərrüfatının ilkin bəndi olub, axtarış – kəşfiyyat və neft – sənaye işlərini yataqların abadlaşdırılması və istismarını, yəni neft biznesinin xammalla təminatını özündə birləşdirir. Başqa sözlə, axtarış, kəşfiyyat və neft hasilatı ilə əlaqədar olan istehsalat əməliyyatlarının çoxluğudur.

Downstream – neft biznesinin ikinci bəndi olub, sahənin istehsalat hissəsidir və burada ilkin xammal – neft emal prosesini keçməklə, neft məhsuluna çevrilir və reallaşdırılması üçün bazara daxil olur yaxud başqa sözlə, neftin emalı və neft məhsullarının paylanması (marketing) həyata keçirilir. Başqa sözlə, hasil olunmuş neftin istifadəsi, onun nəqli və emalı, həmçinin neft məhsullarının saxlanması və satışı ilə əlaqədar istehsalat əməliyyatlarının çoxluğudur. Bununla belə, mütəxəssislər tez – tez aralıq bəndi “Midstream” ı da ayırırlar ki, buraya karbohidrogenlərin magistral neft və qaz kəmərləri üzrə nəqli və dəniz terminalları üzrə neftin qəbulu (boşaldılması), sıxılmış qazların nəqli (LNG) daxil edilir. Neft sahəsinin işinin ümumi sxemi aşağıdakı kimidir (şək. 1.1.).

Şək.1.1. Neft sahəsinin işinin ümumi sxemi

Azərbaycanın beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında rolu və yerini başa düşmək üçün beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarını təşkil edən əsas kateqoriyalar üzrə onun təsnifatı zəruridir:

- satılan neft və neft məhsullarının növləri (xam neft – böyük miqdarda növlər və müxtəlif neft məhsulları növləri);
- enerji daşıyıcıları bazarlarının formalaşdırıldığı regionlar: Şimal – Qərbi Avropa, Meksika Körfəzi (Karib dənizi (ABŞ)), Aralıq (Qara dənizi), İran körfəzi, Uzaq Şərq, Qərbi Afrika;
- iştirakçılar: hasilat şirkətləri, NEZ (neft emalı zavodları), istehlakçılar, şaquli – inteqrə olunmuş neft və nefttreyding şirkətləri, beynəlxalq, milli və dövlət neft şirkətləri, investisiya bankları.

Beynəlxalq neft – qaz kompleksi iştirakçıları

Energetik resurslar dünyada qeyri – bərabər paylanmışdır, belə ki, bir sıra ölkələrdə onların bolluğu, əksəriyyətində isə çatışmamazlığı müşahidə edilir. Enerji resurslarına nail olmaq üçün, həmçinin onların reallaşdırılmasına nəzarət etmək üçün aparılan kəskin rəqabət əksər dövlətlərin xarici siyasətini və diplomatik fəaliyyətini müəyyən edir. Neft bazarının konfigurasiyasının əhəmiyyətli dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, bazarda yeni oyunçuların əmələ gəlməsi və birjaların yaranması və qiymətin əmələ gəlməsi sisteminin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq son onillikdə böyük beynəlxalq neft – qaz, milli (dövlət) neft və beynəlxalq nefttreyding şirkətləri, həmçinin milli strukturlar kimi təsəvvür edilən maliyyə, siyasi və iqtisadi təşkilatlar daha böyük rol oynamağa başlamışdır.

Müasir neft – qaz bazarını (enerji - daşıyıcıları bazarı) şərti olaraq üç əsas iştirakçı qrupuna bölmək olar: beynəlxalq neft – qaz şirkətləri (BNŞ), milli neft – qaz şirkətləri (MNŞ) və nefttreyding şirkətləri. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlara qədər neft – qaz bazarı üç iştirakçı qrupuna bölünürdü. BNŞ, MNŞ və neftservis şirkətləri. Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında baş berən struktur dəyişiklikləri şəraitində bazarın tənzimlənməsində neft servis şirkətləri daha az

əhəmiyyətli rol oynamağa başladı və onların yerini beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarındakı vəziyyəti dəyişmək üçün daha güclü potensiala malik nefttreyding şirkətləri tutdu [27].

“Meycerlər” yaxud həm də “supermeycerlər” adlanan beynəlxalq neft şirkətlərinə XX əsrin 20 – ci illərinin sonu və 30 – cu illərinin başlanğıcında formalaşmış olan böyük və hədsiz böyük transmilli şirkətlər aid edilir. Bu şirkətlər ən böyük şaquli inteqrə olunmuş dünya neft – qaz şirkətləri arasında liderlik mövqeyini tuturlar. İlk başlanğıcında onlar “yeddi bacı” yaxud “böyük yeddilik” (“Seven Sisters”) adlandırıldı. Yeddi böyük dünya inhisarçısı Beynəlxalq neft kartelinə (BNŞ, International Petroleum Cartel) daxil olurdu. BNŞ üzvlüyünə adətən amerika şirkətləri qəbul edilir: Standart Oil (NewJersey) və Standart Oil of New York (indiki Exxon Mobil), Standart Oil of California, Texas Oil, Gulf Corp. (Chevron Texaco), Britaniyanın Anglo – Persian Company (BP) və İngiltərə - Hollandiya qrupu Royal Dutch /Shell.

Nəticədə onların miqdarı altıyadək ixtisara düşmüşdür və indiki zamanda bazarda dörd böyük transmilli şirkət operatorluq edir: Exxon Mobil, Royal Dutch /Shell, British Petroleum və Chevron. Bundan başqa beynəlxalq bazarda həmçinin Total və EMİ kimi şirkətlər də aktiv iştirak edir. Beynəlxalq neft – qaz şirkətləri qrupuna həmçinin nisbətən kiçik şirkətlər daxil olur ki, onlar əsasən neftin axtarışı və hasilatına yönəlmişlər.

Beynəlxalq neft – qaz şirkətlərinə aşağıdakı xüsusiyyətlər məxsusdur:

- dünya neft – qaz ehtiyatlarına məhdud çıxış;
- üçüncü ölkələrdə yeni beynəlxalq layihələrdə iştirak problemi;
- digər transmilli şirkətlərlə sərt rəqabət;
- yüksək ixtisaslı insan və texnoloji resursların böyük həcmi;
- texnoloji üstünlüklərə malik olma;
- şirkətin aktivlərinin daha səmərəli idarə edilməsi.

Beynəlxalq enerji daşıyıcıları kompleksinin ikinci qrup iştirakçılarını milli (dövlət) neft şirkətləri təşkil edir. Bunlara Səudiyyə Ərəbistanının Saudi Aramco, rusiyanın “Qazprom”, “Rosneft”, Çinin CNPC, İranın NIOC, Venesuelanın PdVSA, Braziliyanın Petrobras və Malaziyanın Petronas kimi böyük şirkətləri aid edilir. Bu şirkətlər böyük karbohidrogen ehtiyatlarına malikdir. Nümunə üçün, qırx il ərzində dörd ən böyük Exxon, Texaco, Mobil və Chevron neft şirkətləri ARAMCO – da birləşərək sərbəst şəkildə səudiyyə neft yataqlarını istismar etmişlər. 1976 – cı ildə səudiyyəli ARAMCO – nu milliləşdirdi və indiki ölkənin sərvətlərini xüsusi şirkətlər deyil, dövlət Saudi Aramco şirkəti istismar edilərək bütün ərəbistan neftini hasil edir və bu praktiki olaraq sübut olunmuş dünya neft ehtiyatlarının dördü biridir. 1960 – cı ildə 100% dövlət payı ilə Kuveyt neft şirkəti (Kuwait Petroleum Corporation) yarandı. Kuveytdə 10% dünya neft ehtiyatı yerləşir. XX əsrin 70 – ci illərinin başlanğıcında Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində neft hasilatına nəzarəti Abu – Dabi (Abu Dhabi National Oil Company) milli neft şirkəti həyata keçirir. Eyni vəziyyət Qatarda, Omanda və digərərəb ölkələrində mövcuddur. Əksər MNS – lər dövlətə məxsusdur. Onlar ümumdünya neft və qaz istehsalının üçdə birinə qədərində və onların ehtiyatının üçdə birindən artığına nəzarət edir.

Bu şirkətlər qrupu aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir:

- milli ehtiyatlara üstünlük təşkil edən çıxış;
- özlərinin ehtiyatları və resursları haqqında məxsusi informasiyalarının olması;
- qabaqcıl texnologiya və ixtisaslaşmış personala məhdud çıxış.

Üçüncü qrup iştirakçılar – bu böyük neft treyding şirkətləridir. Dünyada 250 – dən artıq neft treyding şirkətləri mövcuddur. Neft treyding şirkətləri bazarında ən əhəmiyyətli sırasına “Qlenkor” (Glencore International AG), Vitol (Vitol group) və Qunvor (Gunvor group), həmçinin Trafigura və Mercuri kimi şirkətləri aid etmək olar. Aşağıdakı cədvəldə (Cə.d.1.1.) beynəlxalq enerji daşıyıcıları

bazarındakı vəziyyətə təsir etməyə qadir və eyni zamanda bəzi MBD ölkələrinin neft və neft məhsulları ixracında əhəmiyyətli seqment tutan aparıcı dünya nefttreyding şirkətlərinin əsas müqayisəli xarakteristikaları verilmişdir.

Cəd.1.1.

Aparıcı nefttreyding şirkətlərinin müqayisəli xarakteristikaları

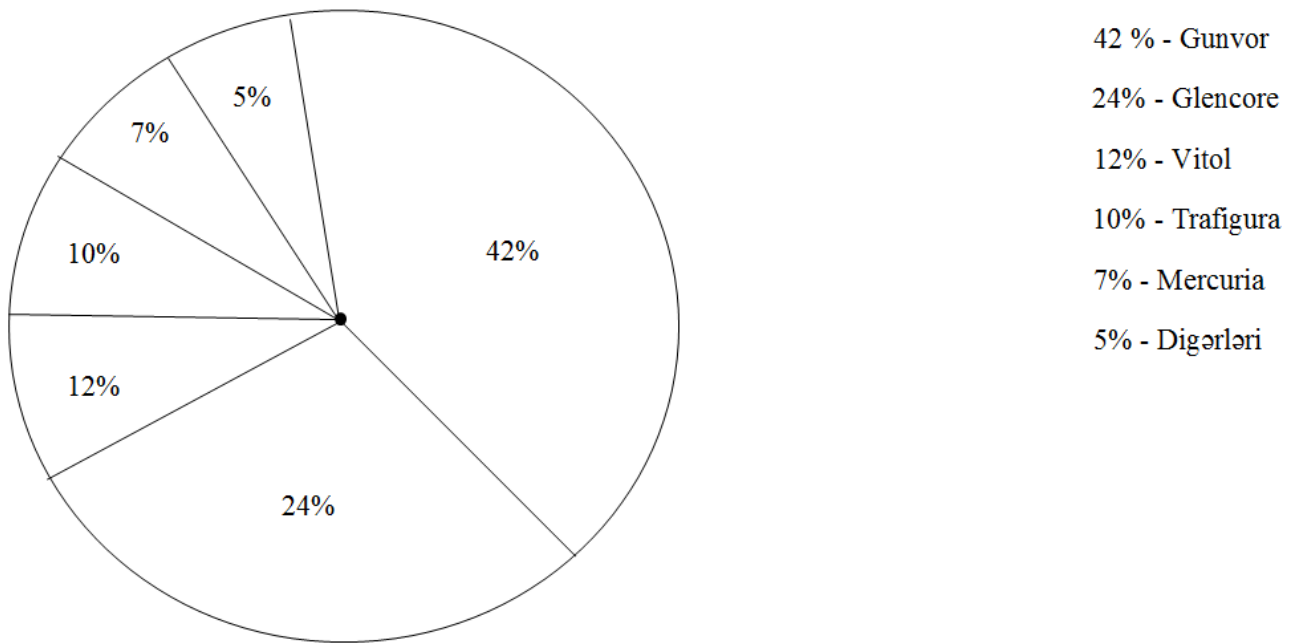
<i>S/S</i>	<i>Adı</i>	<i>Qeydiyyatda olunduğu ölkə</i>	<i>Biznes istiqaməti</i>	<i>Qazancı mlrd. doll.ABŞ (2011 – ci il)</i>	<i>Keçmiş SSRİ ölkələrinin limanlarında iştirak etməsi</i>
1.	Glencore International AG	İsveçrə	Metallar və minerallar, Energetik məhsullar, K/t məhsulları	186,152	Novorossiysk Primorsk Tallin
2.	Vitol group	İsveçrə	Neft Neft məhsulları	279	Novorossiysk Primorsk Tallin
3.	Gunvor group	İsveçrə	Neft Neft məhsulları	80	Primorsk Novorossiysk
4.	Trafigura	Hollandiya	Metallar, karbohidrogenlər	121,5	Tallin Ventpils Klaypeda
5.	Mercuria	İsveçrə	Kömür, Neft	75	Ventpils Primorsk

Nefttreyding şirkətləri aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- neft və neft məhsullarının alışı yaxud satışından gəlir əldə edir;

- trankerlər flotuna, məxsusi flot şirkətinə malik ola bilər;
- özünün arsenalında fyuçers müqaviləsi, svop, opsiyon və s. kimi alətlərdən istifadə etməklə, risklərin idarə edilməsində aktiv iştirak edir.

Şəkil 1.2. – də böyük nefttreyding şirkətlərinin mövqeyi və eyni zamanda burada sonuncu iki onillikdə MDB ölkələrindən neft və neft məhsullarının ixrac strukturunda aparıcı mövqə tutmaqla, regionda neft və neft məhsullarının ixrac bazarlarına təsir etmə imkanlarına malik olduğu əks olunmuşdur.

Şək.1.2. MDB ölkələrindən neft və neft məhsullarının ixrac strukturunda aparıcı nefttreyding şirkətlərinin mövqeyi (Platts və Argus neft informasiya agentliyinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir).

Glencore International AG (Global Energy Commodities Resources) şirkəti, əvvəllər March Rich&Co. adlandırılmaqla, dünyada ən böyük xammal əmtəələrinin inteqrir istehsalçısı və göndəricisi olmaqla, dünyada ən böyük xüsusi şirkətlərdən biridir. Şirkət metallar və faydalı qazıntılarla, enerji daşıyıcıları ilə, kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ticarət aparır, uyğun maliyyə və logistik xidmət göstərir. Şirkət RF – nın “Rusiya alüminiumu” metallurgiya kombinatından və

“Rusneft” neft şirkətindən, bir sıra dağ – mədən aktivlərində paya malikdir (Peru və Qazaxıstanda sink, Cənubi Afrikada kömür, Fillipində mis yataqlarına).

Vitol Group şirkəti – İsveçrə hollandiya şirkəti olub, neft və neft məhsullarının ticarəti üzrə ixtisaslaşmaqla, 1966 – cı ildə əsas qoyulmuşdur. Nefttreyder kəmiyyəti üzrə karbohidrogenlərin satışında dünyada Glencore International AG sonra ikincidir. Neft bazarında Vitulun sutkalıq ticarət həcmi 5 mln. bareli aşır ki, bu da toplam olaraq Almaniya, Fransa və İtaliyanın idxal etdiyi sutkalıq yanacağa ekvivalentdir. Maqarlı faktlardan biri Qazaxstanda neft satışını dövlət “KazMunay Qaz” şirkətinin praktiki olaraq nəzarət etmədiyi şirkətlər həyata keçirir. Novorossiysk, Batumi və Primorski limanlarında daha böyük neft həcmələrini yeganə Vitol Central Asia şirkəti alır. Bu şirkətin neftini Vitol şirkətinin təbəçiliyində olan EuroAsion Oil şirkəti satır. Yalnız Novorossiysk limanından EuroAsion Oil və Vitol şirkətləri hər ay milyon tondan artıq neft ixrac edir.

Gunvor International BV şirkəti – Gunvor Group – un baş strukturu olub, dünyada nefttreyder kəmiyyəti üzrə üçüncüdür (Glencore International və Vital şirkətlərindən sonra). Şirkət 1997 – ci ildə qurulmuşdur. Gunvor Group Kiprdə qeydə alınmışdır və əsas əməliyyatfəaliyyəti Cenevrə və Sinqapurda aparılır. Şirkətin bölmələri Amsterdamda qeydə alınmışdır. Gunvor böyük sərbəst nefttreyderlərdən biri olub, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında neft və neft məhsullarının nəql etirilməsi, saxlanması və ticarəti üzrə liderdir. Gunvor eyni zamanda kömürün, istixana qazları atdıqları kvotlarının, bərpa olunan enerji mənbələrinin və sıxılmış təbii qazların ticarətini aparır.

Gunvorun gəliri 2011 – ci ildə 80 mlrd dollar olmuşdur. Bu dövrdə şirkət sutkada 1,26 mln. barel neft ixrac etmişdir (illik isə 63 mln t. olmuşdur). Bu şirkətlər vasitəsilə “Qazprom neft” və “Rosneft” – in neft ixracının böyük hissəsi bazara çıxarılır. Bundan başqa, Clearlake Shipping gəmiçilik şirkəti, “Vitino” neft terminalı, həmçinin tikilməkdə olan, layihə gücü ildə 30 mln t. neft məhsulu və 38 mln. t xam neft olan Ust – Luq limanındakı neft boşaltma terminalı da bu şirkətə

məxsusdur. Ust – Luq limanındakı terminala investisiya həcmi 1 mlrd. ABŞ dolları təşkil edir.

Trafigura şirkəti – hollandiya şirkəti olub (1993 – cü ildə təsis edilmişdir), qara (polad tökmə sənayesi üçün xammalla təchizat və göndərmə) və əlvan metalların (zənginləşdirilmiş və natural filiz, rafinə edilmiş metal); karbohidrogen xammallarının (neft və neft məhsulları); kömürün (yanacaq və koksun, kokslama məhsullarının) ticarəti üzrə və həmçinin daşınma üzrə (bütün daşınma sahələrində: həm quru yükün və həm də maye yüklərin daşınması üzrə aparıcı donanma şirkətidir) ixtisaslaşmışdır. “Trafigura” dünyada neft və əlvan metalların sərbəst ticarəti kəmiyyəti üzrə ən böyük şirkətlərdən biri olub, kredit vasitələri ilə 33 mlrd ABŞ dolları ilə və sənaye aktivlərini bütün dünyada 3,3 mlrd ABŞ dollarından yuxarı məbləğində investisiyalarla zənginləşdirir. 2011 – ci ildə şirkətin əmtəə dövriyyəsi 122 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir [35].

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və neft derivativlərinin (maliyyə oyunçularının fyuçers mövqeyinin ölçülərinin məhdudlaşdırılmasının yeni qaydası) ticarəti qaydasının sərtləşməsi şəraitində, aparıcı dünya bankları və investisiya fondlarından Morgon Stanley və Goldman Sachs özünün biznesinin diversifikasiyasını aparmaqla fiziki neft bazarında özlərinin fəaliyyətini aktivləşdirməyə başlamışlar. Bununla, onlar ənənəvi azad neftetreydrlərdən Glencore və Vitolla, həmçinin şaquli – inteqrir şirlətlərdən BP, Royal Dutch Shell və Chevron kimi meyserlərlə rəqabətə girir. Yəni, biz beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarına aktiv olaraq yeni oyunçular qrupunun – vasitəçilər rolunda çıxış edən böyük beynəlxalq banklar və neftetreydrlərin daxil olduğunu və həmçinin beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarındakı vəziyyəti dəyişməyə kifayət qədər geniş imkanlara malik olduqlarını şərh etmək fürsəti qazanmış oluruq.

Məsələn, Goldman Sachs ABŞ –in Kaliforniya, Luizana və Texas ştatlarındakı Alon şirkətinin NEZ – ri üçün böyük neft verən və onlardan neft məhsulları alan şirkət oldu. Morgon Stanley, PBF Energy məxsus Ohayo ştatındakı

NEZ - rə neft göndərir, həmçinin şirkətin Delaver və Nyu – Cersi ştatlarındakı digər NEZ – dən benzin, dizel və sürtgü materialları alır. JP Morgan Chase ABŞ – in Şərqi sahillərindəki böyük və qocaman NEZ – rə neft göndərir və onlardan neft məhsulları alır. Əsasən, banklar onlar üçün sərfəli olan emalçılara neft göndərir və bununla şirkətlərə neft və neft məhsullarının saxlanma müddətinin ixtisarına, risklərin azalmasına və balans göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına imkan verir.

Son illər enerji daşıyıcıları bazarında güc və balansın nisbətinin və neft – qaz biznesinin fəaliyyəti şəraitinin dəyişdiyinin baş verdiyi vacib faktı qeyd etmək lazımdır. Törəmə maliyyə alətlərindən: forvardların, fyuçerslərin, svopların və opsiyonların yaranması aparıcı dünya oyunçularına yalnız bazardakı vəziyyətə deyil, eyni zamanda neftin qiymətinin əmələ gəlməsi sisteminin manipulyasiyasına imkan verir [45]. Nümunə olaraq, 2013 – cü ilin əvvəlindən antiinhisar orqanları böyük neft şirkətlərindən BP, Royal Dutch Shell və Statoilə, böyük nefttreyderlərdən Vitol, Glencore və Trafiguraya, həmçinin xammal bazarlarında əməliyyat aparan Morgan Stanley kimi investisiya banklarına münasibətdə yoxlamaya başladığını gətirmək olar [52]. Şirkətlər neft kotirovkalarının, birjadan kənar bazarlarda neft və neft məhsullarının göndərilməsində kotirovkaların təyini metodları ilə əlaqədar manipulyasiyada şübhəli bilinirlər. Dərc edilən kotirovkalar bazardakı cari vəziyyətə uyğun gəlmir. Xüsusən, Total şirkətinin IOSCO – ya ünvanlandığı məktubda: “İldə bir neçə bazardakı cari vəziyyəti və uyğun informasiya haqqındakı təsəvvürlərimiz dərc edilən kotirovkalara uyğun gəlmir və bu da qiymətlərə təsir edir” deyə bildirilirdi. Şirkət neft kotirovkalarının təyini və dərc edilməsi prosesinin tənzimlənməsinin daxil edilməsinə çağırır. IOSCO, dünyanın 115 ölkəsindən nizamlayıcıları birləşdirilməklə, xammal bazarında hələ 2010 – cu ildən qiymət kotirovkalarının təyini prosesinin tədqiqinə başladı və 2012 – ci ilin payızında kotirovkaları dərc edən agentlər üçün tövsiyələrlə çıxış dərc etdi [11]. “LIBOR ətrafında yaranan müxtəlif vəziyyətlərə baxmayaraq, baza qiymət indikatorlarının təyini prosesinin nə qədər onun iştirakçıları tərəfindən

törəmə alətlər bazarındakı mövqeyindən gəlir əldə etmək məqsədi ilə manipulyasiyaya uğradığı çox aydın görünür” [11].

Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında rəqabətin sərtləşməsi, neft şirkətlərinin neftin qiymətinin düşməsi və marjların ixtisarı halında daha əlaqəli edir. Bu şəraitdə biznesin daha səmərəli fəaliyyət modeli tam şaquli inteqrasiya: neft və qazın hasilatından emal məhsullarının bilavasitə istehlakçılara satışınadək olan mərhələ hesab olunur. Yalnız hasilat və emalda iştirak deyil, eyni zamanda satış bazarında iştirak etmək şirkətlərə gəlirlərini, daha yüksək əlavə dəyərə malik məhsullar istehsalı hesabına maksimal səviyyəyə çatdırmağa imkan verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, enerji daşıyıcıları bazarında əsas oyunçular arasındakı münasibətlər - beynəlxalq, milli və neftetreydinq şirkətləri ilə prinsipcə yeni səviyyəyə çıxır ki, bu da yalnız rəqabətin güclənməsi ilə deyil, eyni zamanda qarşılıqlı asılılığın artması və həmçinin beynəlxalq neft – qaz kompleksləri qarşısında duran məsələlərin birgə həll edilməsinin zəruriliyi ilə xarakterizə edilir.

Birja və birjadan kənar mexanizmlərin, fyuçers, forvard və fiziki neft bazarının alətlərinin və törəmə maliyyə alətləri bazarının alətlərinin bütün spektrindən kompleks istifadənin sinergetik effektiv neftetreydinq şirkətlərinin operativ fəaliyyətində müsbət nəticələr verir. Son illər fyuçers və opsiya müqavilələrin yaranması beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında, neft və neft məhsullarının beynəlxalq ticarətinin inkişaf vektorunun fiziki bazardan qiymətli kağızlar bazarına doğru sürüşməsi vəziyyəti köklü (kardinal) şəkildə dəyişdi ki, bu da neft şirkətlərinə risklərin azalması və gəlirlərin artırılması üçün böyük imkanlar verir. Hazırki momentdə mövcud segmentə yeni bazar segmentlərinin əlavə edilməsi ilə müəşiyət edilən, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının strukturunda əhəmiyyətli transformasiya baş verdi. Bu onun bütün fəaliyyət mexanizmlərində inkişaf vektorunun, spotli ticarət bazarından bilavasitə fiziki neftə əvvəlcə forvardlı, sonra isə fyuçersli müqavilədən neftin qiymətli kağızlarla mübadiləsinədək sürüşməsi ilə müəşiyət edilən əhəmiyyətli diversifikasiyasına gətirmişdir. Faktiki olaraq, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarı əsasən fiziki

bazardan (nağd neftlə ticarət), maliyyə bazarına (fyuçers və opsiya müqavilələrlə ticarət) transformasiya olunmuşdur. Bütün beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında baş verən yenidənqurma müxtəlif növ ikinci dərəcəli bazar alətlərinin yaranması ilə müşayiət edilir ki, bu da əsas iştirakçıların mövqeyində köklü dəyişikliklərə və bazarda yeni oyunçuların yaranmasına səbəb oldu.

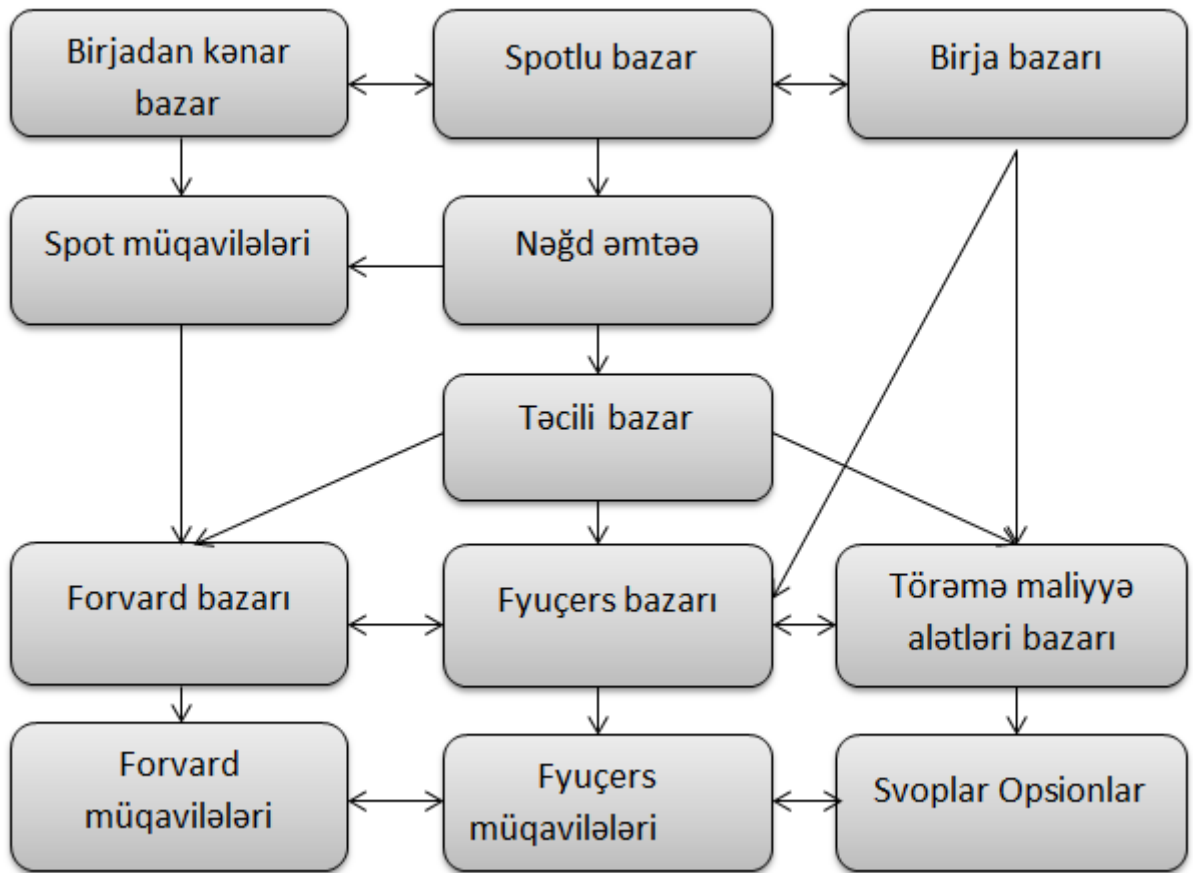
Neft və neft məhsullarının müasir ticarəti strukturunu daha dərinlən anlamaq üçün neft və neft məhsullarının ticarətinin aparıldığı bazarların təsnifatı zəruridir [32].

Şək.1.3. – də beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının modeli verilmişdir ki, burada forvard və fyuçers müqavilələrinin və törəmə müqavilələrin – derivativlərin yaranması, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında onun bütün fəaliyyət mexanizmlərinin neft və neft məhsullarının beynəlxalq ticarətinin spotlu fiziki bazardan (nağd əmtəə bazarı), təcili “kağızlar” bazarına – törəmə maliyyə alətləri bazarına doğru inkişaf vektorunun sürüşməsinin əhəmiyyətli diversifikasiyaya gətirdiyi görünür. Bu neft və neft məhsullarının ədalətli bazar qiymətlərinin aşkar edilməsini şərtləndirməklə, neft şirkətlərinə xedjirləmə (Hedging – xedjirləmə - bu bir bazarda qiymət risklərinin kompensasiyası üçün, amma digər bazarda isə əks mövqedən olmaqla müqavilə bağlanması anlaşılır. Xedjirləmədə əsas məqsəd ilk öncə iqtisadi əlaqəli təcili fyuçers yaxud forvard bazarlarında risklərin ləğvinə xidmət edir) alətlərindən istifadə etməklə risklərin azaldılması və gəlirlərin artması üçün daha böyük imkanlar verilmiş olur [28].

Belə model fiziki neft və neft məhsulları bazarının forvard, fyuçers və törəmə maliyyə alətləri bazarının qarşılıqlı əlaqəsini nümayiş etdirir və burada forvadar, fyuçerslər və sovoplar (TMA – törəmə maliyyə alətləri) opsiya və digər derivativlərlə qarşılıqlı əlaqəli qiymətməmələgətirmə mexanizmləri seriyasını təsis edir. Bütün beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında baş verən yenidənqurma müxtəlif növ ikinci dərəcəli bazar alətlərinin yaranması ilə müşayiət edilir ki, bu da əsas iştirakçıların mövqelərinin köklü dəyişməsinə və enerji bazarında yeni

oyunçuların – neftetreyderlərin və xedj – fondların yaranmasına səbəb oldu və bu da beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında aparıcı alət kimi neftetreydingə yanaşmanın köklü dəyişməsinə tələb edir.

Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarı modeli

Şək.1.3. Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarı modeli

Fiziki bazar nəğd əmtə bazarı olub, fiziki əmtənin –neft və neft məhsulları partiyasının istənilən həcmdə spotlu yaxud təcili müqavilələrin bağlanması ilə göndərilməsini nəzərdə tutur. Fiziki əmtənin qiymətləndirilməsində svoplar (swaps – svop – standartlaşdırılmış həcmi müqavilə) və krek –spredlər (crack – spreads – eyni zamanda fyuçers müqaviləsi ilə neftin alınması və analogi sayda

fyuçers müqaviləsi ilə neft məhsullarının satışı) nəzərə alınır, bazarın qiymətləndirilməsi prosesində isə beqvardeyşn (Backwardation – qiymətlər nisbəti olub, burada təcili göndərilən əmtəənin qiyməti (spotlu müqavilə çərçivəsində) uyğun əmtəənin daha gec dövrlərdə göndərilməsinədək qiyməti aşdığı anlaşılır (forvard yaxud fyuçers müqavilələri çərçivəsində)), fiziki əmtəənin qiymətinin təyində - kontanqo (contango – qiymətlər nisbəti olub, burada daha gec dövrlərdə göndərilən əmtəənin qiymətinin (forvard yaxud fyuçers müqavilələri çərçivəsində), uyğun əmtəələrin təcili göndərilməsi halında qiyməti aşdığı anlaşılır (spotlu müqavilə çərçivəsində)), svoplarla fiziki əmtəələr üzrə uyğun göndərmə - yükləmə müddətləri və müqavilə - göstəriciləri, şəffaflıq, təkrarolunmaqlıq, yükləmə qabiliyyəti və s. daxil olmaqla müəyyən standartda uyğunluğunun qiymətləndirilməsi də svoplarla aparılır. Fiziki bazarın alətləri spotlu və təcili müqavilələr hesab edilir | 14,15,16 |.

Forvard bazarı fiziki əmtəələrin – gələcək dövrdə konkret ayda neft və neft məhsullarının tankerlər partiyası ilə göndərilməsi olub, burada standart həcmdə partiya və standartlaşdırılmış müqavilə ilə əks mövqe üzrə ödəmələrin və “kağızlı” müqaviləyə çevrilməsinin mümkünlüyü anlaşılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, forvard qiymətləri əsasında real spotlu qiyməti çox nadir hallarda proqnozlaşdırmaq olar. Forvard bazarı – fiziki göndərmə bazarı və fyuçers müqavilələrinin birja bazarı arasında əlaqələndirici bənd hesab edilir (şək.1.3.) Fiziki bazarda müqavilələr forvard müqavilələrinin köməyi ilə xedjirlənir və eyni zamanda fyuçerslərlə London birjası (İCE) da xedjirlənir.

Forvard bazarının aləti forvard müqavilələri (forward contract) hesab edilir. Bu müəyyən həcmdə və növdə neft və neft məhsulları partiyasının razılaşdırılmış gələcək ayda (adətən 1-4 aylar) alışı yaxud satışı haqqında ticarət razılaşmasıdır. Müəyyən əmtəə partiyasının konkret zamanda göndərilməsi satıcılar tərəfindən əvvəlcədən göstərilir ((məsələn, 3 günlük leykenin) Laycan –leyken – gəminin nominallaşdırılmış yükləmə - boşaltma müddətidir) başlanmasınadək 15 sutka ərzində). Bu bazarda baş verən əksər razılaşmalar – birjadankənar fəaliyyətdir. Hər

bir müqavilə fərdi qaydada tərtib edilir. Müqavilənin bağlanması momentində heç bir pul vəsaitlərinin hərəkəti baş vermir. Müqavilənin yerinə yetirilməsi riskinə hər iki tərəf məruz qalır. Müqaviləni praktiki olaraq onun müddətinin bitməsinədək “bağlamaq” qeyri- mümkündür. Müqavilə üzrə fiziki əmtəənin göndərilməsi nəzərdə tutulur. Adi müddət - bir ilə qədərdir | 31 |.

Neftin qiymətinin əsasən formalaşdığı fyuçers bazarı əmtəə bazarı hesab edilmir. Bu maliyyə bazarının hissəsi olub, gözləmə bazarıdır | 33 |. Fyuçers müqavilələri ən azı 2% real göndərmə ilə bitir. Bununla belə, beynəlxalq birjalarda neftin ümumdünya hasilatı həcmində 7,8%, yəni 300 mln. t xam neftin emitirlənmiş müqavilələrlə nizamlı olaraq ticarəti aparılır. Bu virtual neftdir, o hasil edilməmişdir və satılmır, amma xedjirləmə və spekulasiya üçün böyük imkanlar yaradır. 2008 – ci ilin ikinci yarısında krisisin inkişafının möhkəmlənməsi ilə böyük qiymət düşürmə oyunu oyunçulara 210 mlrd. ABŞ dolları ölçüsündə gəlir gətirdi. Bu məbləğin təxminən yarısı əvvəlcədən neft qiymətlərinin qaxılmasında əldə edilmişdir.

Fyuçers bazarı müqavilələrin bağlanması olub, burada rəsmi tanınmış birjalarda dövriyyədə olan, qeydə alınan lot həcmində, əvvəlcədən müəyyən miqdarda ay (il) ərzində ticarət, fiziki göndərmə kifayət qədər nadir hallarda baş verməklə, heç də həmişə mümkün olmur və adətən “kağızlı razılıqla” ödənilir. Fyuçers ticarətinin inkişafının əsas səbəbi və inkişafının zəruriliyi ondan ibarətdir ki, burada fyuçers ticarəti bilvasitə birja əmtəələrinin ticarətində mövcud olan məhdudiyyətlərin götürülməsini təmin edir. Fyuçers müqavilələri bazarı real zaman rejimində bazarın vəziyyətinin işlənməsini təmin edir ki, bu da öz növbəsində neft zəncirinin istənilən mərhələsində iştirak edən bazar iştirakçılarının həllinin səmərəliliyinin yüksəldilməsini şərtləndirir [20].

Fyuçers bazarlarına aşağıdakı əsas funksiyalar aiddir:

- risklərin daşınılması (köçürülməsi) mexanizmi risklərə cəhd edən iştirakçılara deyil, riskləri daşımaq istəyində olmayan bazar

iştirakçılara şamil edilir. Risklərin köçürülməsinin vacib əlavə müsbət momenti müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsi olub, bu mexanizmin təminatı üçün qiymət dalğalanmaları qarşısında daha həssasdır;

- qiymətlərin sabitliyinin yüksəlməsi;
- ədalətli qiymətin aşkar edilməsi (reference price – sorğu qiyməti). Aparıcı informasiya agentliklərinin gündəlik fyuçers kotirovkası bazar iştirakçılara gələcək əmtəə qiymətlərinin yaxud maliyyə alətlərinin görüntüsünü əks etdirir;
- ticarət təcrübəsində bazar iştirakçılarının müəyyən qaydada müəyyənləşdirilməsi və nəticədə vicdanlı və qaydaya salınmış ticarətin təmin edilməsi;
- informasiyanın toplanması və yayılması.

Birja ticarətinin bütün iştirakçıları üçün informasiyanın əl çatmaqlığı və açıqlığı bərabər rəqabət üçün şərait yaradır.

Fyuçers bazarı aləti fyuçers müqaviləsidir (futures contract). Bu müəyyən əmtəənin gələcəkdə razılaşıdırılan müddətdə və bu gün müəyyən edilən qiymətdə, standart miqdarda göndərilməsi haqqında müqavilədir. Neft şirkətləri neft və neft məshullarının ən müxtəlif məqsədlərdə, xüsusən də xedjirləmə, marketinq, arbitaj müqavilələri, spekulativ mövqə tutmaq və qiymət əmələ gəlməsi üçün fyuçers müqavilələrindən istifadə edir. Ona görə də öz biznesinin əlverişsiz qiymət dalğalanmalarından mühafizəsi üçün əksər hasilat, neft emalı və treyding şirkətləri neft birjalarında gələcəkdə mümkün zərərlərdən qurtulmaq məqsədi ilə sonradan xedjirləmə ilə fyuçers müqavilələrinin bağlanmasına qaçırırlar | 21,22 | .

Ticarətdə fyuçers müqavilələrinin daxil edilməsi kifayət qədər sadə olmayan işdir. İlk olaraq birjalar ticarət əməliyyatlarının iştirakçıları üçün bu və ya digər müqavilənin cəlb ediciliyini müəyyən etmək məqsədi ilə bazarın diqqətlə tədqiqini həyata keçirirlər. Diqqətə alınan, birincisi artıq yaranmış olan forvard bazarının

olması, ikincisi isə baxılan əmtəə növünə bütün bazar iştirakçılarının maraqlı olmalarıdır. Eyni zamanda qiymətlərin dəyişkənliyinin nə qədər xedjirlərlə (Hedger – birja ticarəti iştirakçılarının şəkildəyişməsi olub, birjada qiymət dəyişkənliyi riskindən mühafizə əməliyyatının yerinə yetirilməsi məqsədi daşıyır və birjada xedjirləmə əməliyyatı aparır) bir sırada, bazarda aparıcı oyunçu kimi alverçilərin (spekulyantların)də cəlb olunduğu qiymətləndirilir. Ancaq, başlıca olaraq baxılan konkret bazarın nə qədər risklərin formal köçürülməsi mexanizminə ehtiyacı olduğu nəzərə alınır. Müqavilə şərtlərinin işlənməsindən və onun səlahiyyətli orqanlar tərəfindən bəyənilməsindən sonra müqavilə uyğun ölkədə praktiki icraya daxil edilir və buna uyğun olaraq ticarət əməliyyatları başlayır. Fyuçers bazarları beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında hazırda ən səmərəli və likvid ticarət mexanizmi hesab olunur. Alıcıların sayının çoxluğu onların öz aralarında rəqabət etmələrinə və qiymətləri qaldırmalarına məcbur edir. Satıcıların sayının çox olması isə sonuncuları qiyməti aşağı salmağa məcbur edir. Beləliklə, yüksək likvidliyə malik bazarlarda alıcıların (bids) və satıcıların (offers) təklif etdikləri qiymətlər arasındakı qırılma (fərq) spread (bid/ask spread) adlandırılmaqla, yüksək rəqabət sayəsində azalır. Ona görə də bu göstərici bazarın yaxşı likvidlik meyarı hesab edilir | 22 | .

Real əmtəə birjası ilə müqayisədə fyuçers birjasında ticarət fərqlənir:

- müqavilələrin əsasən fiktiv xarakterliliyi (yalnız bir neçə faiz müqavilə əmtəə göndərilməsi ilə bitir, qalanları isə - qiymət fərqlərinin ödənməsi ilə bitir);
- real əmtəə bazarı ilə xedjirləmə vasitəsilə əsasən dolaylı əlaqə; qiymət və göndərmə müddəti istisna olmaqla, bütün müqavilə şərtlərinin tam unifikasiyası;
- müqavilələrin nağdsızlaşdırılması, belə ki, müqavilələr ayrı – ayrı alıcı və satıcılar arasında deyil, onlar və Hesablama Palatası arasında qeydiyyatdan keçir;

- fyuçers birjalarındakı əməliyyatların həcmi, bir qayda olaraq, real əmtəələrlə ticarətin ölçülərini bir neçə dəfə aşır.

Törəmə maliyyə alətləri bazarı (TMA) – bu fyuçers birjalarında birja opsiyonları, birjadan kənar opsiyonlar və svoplardır (qeydə alınmış qiymətlərin üzən qiymətlərə mübadiləsinin “kağızlı” müqaviləsi). Törəmə maliyyə alətləri (derivativlər) çoxlu treyding strategiyalarına əsaslanır və maliyyə bazarlarının inkişafı dərəcəsiindən asılı olaraq onların tətbiq sahəsi genişlənməkdə davam edir. Əgər bir neçə ilə bundan əvvəl dünya bazarlarında azad dövriyyədə 200 minə qədər maliyyə aləti varsa, hal – hazırda onların miqdarı milyonlarla hesablanır. Onların yüksək səmərəliliyi nəticəsində çoxlu nefttreyding şirkətləri özlərinin strategiyalarını dəyişdirdilər və bu biznes altında milyonlarla dollar vəsait sərf etməklə yeni bölmələr təşkil etdilər.

Bu gün derivativlər (TMA – derivatives – törəmə maliyyə alətləri) iqtisadi münasibətlərin bütün iştirakçılara – istehsalat, ticarət və maliyyə şirkətlərinə, həmçinin xidmət dairəsində işləyən firmalara toxunur. Etiraf etmək lazımdır ki, derivativlər yüksək riskli törəmə maliyyə alətləridir. Onların risklilik və qiymət hesabatları mürəkkəb riyazi hesabatlara əsaslanır. Onların istifadəçiləri investorlar, treyderlər və maliyyə direktorları olur. Nefttreyding şirkətlərində bir qayda olaraq, risklərin idarəedilməsi departamenti mövcud olur (risk management department) və onun əsas vəzifəsi – şirkətləri həm maliyyə və həm də nağd bazarda risklərdən mühafizə etməkdir. Bu əhəmiyyətli (TMA –nın artması əhəmiyyəti) gələcəkdə də saxlanacaqdır, belə ki, beynəlxalq maliyyə bazarları güclənmədən uzaqdır [44,46].

Ticarətin təşkili formasından asılı olaraq, xedjirləmə alətlərini birja və birjadan kənara bölmək olar. Birjadan kənar alətlər – forvard müqavilələri və əmtəə svoplardır [25,26]. Bu tip müqavilələr birbaşa kontragentlər arasında yaxud dilerin vasitəçiliyi ilə bağlanır. Birja alətləri - əmtəə fyuçersləri və onlardakı opsiyonlardır [26]. Hər bir alqı – satqı müqaviləsində tərəflərdən biri, həm

satıcıların və həm də alıcıların öz öhdəliklərini zəmanətli yerinə yetirmələri üçün birja Hesablama Palatası olur.

Enerji daşıyıcıları bazarının institusional hərəkətədirici qüvvələri

Neft ixrac edən ölkələrin təşkilatı (OPEC, The Organization of the Petroleum Exporting Countries) – neft ixracatçılarının təşkilatı, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat olub, neft qiymətlərinin sabitləşdirilməsi üçün neft hasil edən dövlətlər tərəfindən yaradılmışdır. Təşkilatın üzvləri planetdə kəşf olunmuş neft ehtiyatlarının 2/3 – nə nəzarət edir. OPEC dünya hasilatının 40% - i və bu qiymətli xammalın dünya ixracının yarısını təmin edir. İndiki zamanda OPEC - ə 12 ölkə daxil olur: İran, İrak, Kuveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Venesuela (OPEC – in yaradılmasının təşəbbükarı), Qatar, Liviya, BƏƏ, Əlcəzair, Nigeriya, Ekvador, Qaban və Anqola.

Tələb qiymətdən asılıdır, OPEC isə təklif həcmələrinin dəyişməsi hesabına qiymət səviyyəsinə kifayət qədər qüvvətli təsir edə bilər. OPEC dünya enerji daşıyıcıları bazarında böyük mövqeyə malikdir, belə ki, onun istehalat gücü elə səviyyədədir ki, neft təklifinə kifayət qədər əhəmiyyətli təsir edə bilər. OPEC ölkələri arasında qarşılıqlı qiymət rəqabətindən qaçınmaq üçün təşkilatın ayrı – ayrı iştirakçılarının müxtəlif neft növlərinin qiyməti keyfiyyət və düzəlişlərin köməyi ilə vahid razılaşdırılmış “etalon” (yüngül ərəb nefti) neft qiyməti səviyyəsinə bağlayırlar. “Vahid satış qiyməti” (Market Crude Oil Price) adlanan razılaşdırılmış səviyyə rəsmi satış qiyməti üçün baza olub, bütün digər “opec” neft növlərinin qiyməti onun əsasında müəyyən edilir. Bununla belə, dünya neft hasilatının yarısından çoxu OPEC – in payına düşdüyündən, o dünya enerji daşıyıcıları bazarının konyukturasına bilavasitə təsir edə bilər.

Beynəlxalq energetika agentliyi (BEA)

Beynəlxalq energetika agentliyi (İEA – International Energy Agency) – sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin ixtisaslaşdırılmış birliyi olub, 1974 – cü ilin

noyabrında İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı (İƏİT) bazasında, kollektiv energetik təhlükəsizliyin və energetik siyasətin razılaşdırılması məqsədi ilə OPEC - ə əks qüvvə (müvazinətləşdirici) kimi yaradılmışdır. İndiki zamanda BEA – da 26 üzv dövlət vardır. Agentliyin əsas məqsədləri enerji resurslarına tələb və təklif dünya sisteminin təkmilləşdirilməsi, onlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, strateji dövlət neft ehtiyatlarının yaradılması, ixrac və ixrac marşrutlarının diversifikasiyası, krizis vəziyyətlərində enerji resurslarının paylanması proqramının işlənməsi, adi və alternativ enerji mənbələrinin tədqiqi oldu.

Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının vacib xarakteristikası ticarət axınlarının coğrafiyasıdır. Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarı aşağıdakı bazarlara seqmentlərə ayrılmışdır: atlantik (bazarın əsas aləti – neft qarışığı WTİ (Light Sweet), avropa – aralıq dənizi (əsas alət – BFQE), asiya – sakit okean (əsas alət – neft qarışığı Middle Eastcrude oil). İndiki zamanda neftin əsas kommersiya ehtiyatlarının saxlanma mərkəzlərinin yerləşdiyi əsas soptlu ticarət mərkəzləri həm də təcili və həm də gələcəkdə dəfəlik (spotlu) müqavilələrlə göndərilməsini təmin edən Şimali – Qərbi Avropada ARA üçbucağı (Amsterdam – Rotterdam – Antverpen), Asiyada – Sinqapur, ABŞ – da isə Nyu – Yorkdur.

Neft bazarının coğrafiyasının tədqiqində onun aşağıdakı xarakteristikalarına baxılır: neft ehtiyatlarının regionlar üzrə paylanması, kəşf (sübut) olunmuş neft ehtiyatlarının paylanması, regionlar üzrə neft hasilatı, regionlar üzrə neftin istehlakı. Bu xarakteristikalar əsasında enerji daşıyıcıları bazarlarını formalaşdırılan regionlar müəyyən edilir. Bu regionlara aiddir: Şimal – Qərbi Avropa, ABŞ – ın Atlantik sahilləri, Meksika körfəzi /Karib dənizi, Aralıq/ Qara dənizi, Asiya – Sakit okean regionu, Qərbi Afrika və İran körfəzi.

Şimal – Qərbi Avropa – Amsterdam – Rotterdam – Antverpen (ARA) – Qərbi Avropanın neft təchizatının əsas paylanma mərkəzi və fiziki mərkəzidir. Bu region neft və neft məhsullarının kütləvi ticarəti, saxlanması və yüklənməsi

regionu olub, əksər hallarda onlarda eyni topdan qiymətlər qüvvədə olur. Rotterdam limanı (Hollandiya) böyük neft boşaltma limanı, neft emalı mərkəzi və neftin və xüsusən də Şimal – Qərbi Avropada neft məhsullarının spotlu ticarəti mərkəzi və eyni zamanda yüklərin dünyada əsas yüklənməsi limanlarından biridir. Rotterdam bu region üçün neft məhsullarının kotirovkasının tərtib edilməsində bazis məntəqəsi kimi xidmət edir. Limanın başlıca fəaliyyət istiqamətlərindən biri boşaldılan (duru) neft yüklərinin və neft emalı məhsullarının yüklənməsidir (Reyn çayının deltasındakı adalarda 7 NEZ). Limanın yük dövriyyəsi 2010 – cu ildə 430 mln. t. olmuşdur.

Yaxın Şərqdən neft (planetin neft reruslarının 65% İran körfəzində toplanmışdır) başlıca olaraq Asiya – Sakit okean regionuna, həmçinin Şimali Amerika və Avropaya daxil olur. ABŞ – ın keçmiş müdafiə naziri və vitse – prezidenti D.Çeyni 1990 – cı ildə məlum ifadə işlətməmişdir: “İran körfəzində kim neftə nəzarət edərsə, o nəinki bizim iqtisadiyyatımıza, eyni zamanda dünyanın digər ölkələrinin böyük hissəsinə hökm edə bilər”. Bu postulat altında ABŞ İran körfəzindəki enerji siyasətini yürüdür [61].

Asiya – Sakit okean regionu

Asiya – Sakit okean regionu ölkələrinin iqtisadi böyüməsi beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının inkişafına təsir edən vacib enerji istehlakı mərkəzinə çevirmişdir. Regiona dinamik inkişaf edən: Honkonq, Tayvan, Sinqapur, Yaponiya, Koreya, ABŞ – ın qərbi, Avstraliya, Kanada , Filippin, rusiya Uzaq Şərqi və Çin daxildir. Sakit okean regionu yaxın illərdə neft məhsulları və qazın əsas istehlak mərkəzi olaraq qalacaqdır. Məxsusi enerji daşıyıcıları mənbələrinin məhdudluğunu nəzərə almaqla, qara qızıla olan tələbin artması onun idxalının genişlənməsi ilə müşayiət ediləcəkdir. Sakit okean bazarında neft və qazın böyük istehlak mərkəzi Asiya – Sakit okean regionu (ASR) və ABŞ – ın Qərb sahili hesab edilir və global neft istehlakının 35% - ə qədəri və qaz istehlakının 20% - i onların payına düşür.

Meksika körfəzi və ABŞ – in Atlantik sahili

ABŞ – in neft emalı zavodlarının (NEZ) toplandığı başlıca rayonlar:

- Meksika körfəzi sahilləri (Texas, Luiziana və Missisipi ştatlarının ərazilərində 200...30 km enində zolaq), burada ölkənin NEZ – nə daxil olan 33% - dən yuxarı xam neft emal edilir.
- Cənubi və Mərkəzi Kaliforniya, ölkənin neft emalı zavodlarının gücünün 13% - i buraya düşür;
- Nyu –Yorkdan Baltimora qədər ABŞ – in neft emalı zavodlarının gücünün 10% toplanır.

Qərbi Afrika – Nigeriya Qərbi Afrikada neft və neft məhullarının “spotlu” ticarəti mərkəzi və OPEC üzvüdür (əsas ixrac növləri – Bonny Light və Forcados), eyni zamanda Qərbi Avropaya əsas neft göndərən ölkələrdən biridir və ABŞ – a xam neft göndərmək üzrə beşinci yeri tutur.

Aralıq dənizi – Qərbi Avropa vəYaxın Şərqi arasında vacib neft yoludur. Əsas böyük limanları: Barselona, Marsel, Genuya, Neapol, Venetsiya, Triest, Rieka, Pirey, Saloniki, Ceyhan, Beyrut, İsgəndəriyyə, Port – Səid, Tripoli, Əlcəzair. Aralıq dənizi limanları Qərbi Avropa ölkələri ilə boru kəmərləri ilə əlaqələndirilmişlər, o cümlədən: Avstriya, Almaniya, Fransa, İsveçrə ilə, eyni zamanda Cənubi Qafqaz – Aralıq dənizi (Bakı – Ceyhan), TransAnadolu və s.

Enerji daşıyıcılarının ticarətinin beynəlxalq mərkəzləri və institutları

Neft və neft məhsullarının əsas ticarət mərkəzlərinin fiziki və “kağız” neft bazarları Londonda, Huyustonda, Cenevrədə, Rotterdanda, Nyu – Yorkda, Sinqapurda və Tokioda toplanmışdır.

London neftin dünyada fiziki və kağızla ticarəti mərkəzi və həmçinin beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının keçirildiyi yer olub, burada böyük miqdarda xarici banklar təmsil olunur. Londonda dünyadakı ən böyük birjələrdən biri – beynəlxalq enerji daşıyıcıları (neft) birjası – Qitələrarası İCE birjası

(Intercontinental Exchange) yerləşir. Əvvəllər İPE (International Petroleum Exchange) kimi adlandırılan, beynəlxalq neft birjası. 2005 – ci ilin oktyabrından isə rəsmi olaraq ICE Futures (Inter Continental Exchange Futures) kimi adlandırıldı. Qitələrarası ICE birjası aşağıdakı resurslarla ticarət aparmağa imkan verir: xam neft və neft məhsulları, həmçinin elektrik enerjisi və təbii qazla.

Huyuston ABŞ – in neft sənaye mərkəzi olub, dünya energetika paytaxtı kimi məlumdur, belə ki, onun nəzdində bu regionda biznesin aparılması ilə əlaqədar olan 5 mindən artıq şirkət mövcuddur. O ABŞ – in Karib sahillərində yerləşmişdir. Bu Texas ştatının ən böyük və əhəmiyyətli şəhəridir. Hyuston dünyada neftkimya sənayesi üçün ən böyük sənaye mərkəzlərindən biridir. Şəhərdə neftkimya sahəsində işləyən 3300 – dən artıq təşkilat yerləşir. Huyustonun neft və qaz hasilatından ümumamerika gəlirindəki payı 17, 84% təşkil edir. Cenevrə beynəlxalq maliyyə və ticarət mərkəzi olub, burada BNP Paribas, Credit Agridce, İNG kimi böyük bankların, Gunvor, Trafigura, Vitol, Mercuria Energy və başqaları kimi dünyəvi neft və nefttreyding şirkətlərinin ofisləri yerləşir/81,82,83/.

Nyu – Yorkda əsası 1872 – ci ildə qoyulan qədim əmtəə birjası və həcmi üzrə ən böyük fyuçers neft ticarəti yerləşir: Nyu – York əmtəə, fyuçers birjası (New York Mercantile Exchange, NYMEX). NYMEX – də satılan törəmə aktivlərin əsas spektri – neft, neft məhsulları, qaz, platin, palladium, etanol, elektrik enerjisi və s. ibarətdir. Fyuçers neft ticarəti üzrə dünyada 1 – ci yeri tutur.

Sinqapur limanı sahəsi üzrə böyük olmayan ancaq iqtisadi planda vacib olan bu dövlətin həyati fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayır. Sinqapur limanının coğrafi yerləşməsi regionun digər limanları ilə müqayisədə ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyini artırır. Sinqapur limanı dünyanın Honq – Konq, Rotterdam və Şanxay kimi dörd ən böyük limanları sırasına daxil olur. Sinqapur limanı müxtəlif tipli gəmilərin yan alması üçün körpülərlə təchiz edilmişdir ki, burada 250 xəttə xidmət göstərilməklə sutkada 150gəmi qəbul edir.

Sinqapur fyuçers müqavilələri birjası (Singapore Exchange, SIMEX) 1999 – cu ildə Sinqapur fond birjasının və Sinqapur valyuta birjasının birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Birjada ticarət yalnız elektron rejimdə aparılır. Dövriyyə alətlərinə: səhmlər, istiqrazlar, zəmanətlər (varrantlar), fond və əmtəə baza aktivləri tirəmələri aiddir.

Tokio – Tokio əmtəə birjası (TOCOM). Tokio əmtəə birjasında 2001 – ci ilin sentyabrından Middle East Crude Oil fyuçerslərinin ticarəti aparılır. Middle East Crude nefti – Dubay və Oman neft markalarının şərti qarışığı olub, Yaxın Şərqi regionu üçün qiymət etalonu hesab edilir.

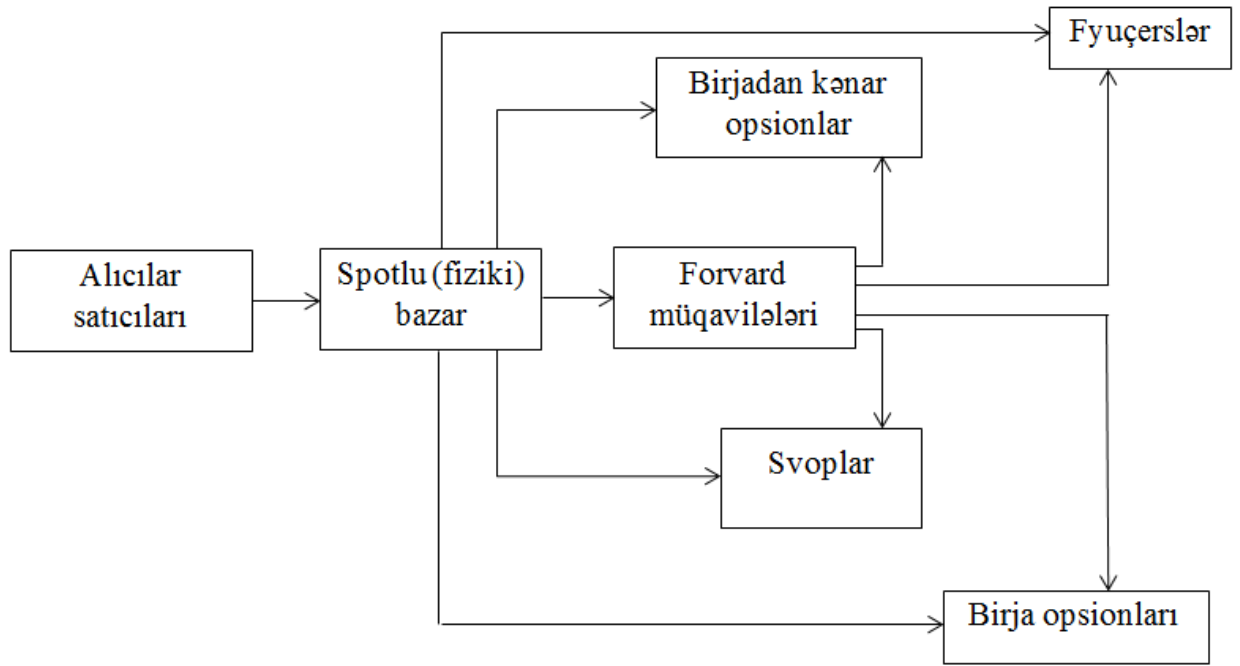
1.3. Qlobal inkişaf kontekstində enerji daşıyıcıları bazarının inkişaf perspektivləri və enerji daşıyıcıları treydinginin əsas vəzifələri

Beynəlxalq enerji daşıyıcıları biznesinin müasir strukturunda nefttreyding – bazar münasibətlərinin universal tənzimlənməsi aləti olub, neft bazarında tələb və təklifin, neft və neft məhsullarının əmtəə kimi sadəcə ticarətini deyil, bütöv tədbirlər kompleksini nəzərdə tutan, fyuçers, forvard və fiziki neft bazarlarında treydingdən və treyding mexanizmi və alətlərinin bütün spektrindən istifadə etməklə törəmə maliyyə alətləri bazarında sinergetik effektdə nail olmağa yönəlmişdir [47]. Eyni zamanda nefttreyding – treyderdən yüksək səviyyədə professionalizm və ixtisas tələb etməklə, böyük miqdarda cari informasiyanın analizi və emalını nəzərdə tutan və düzgün biznes həllinin çevik qəbuluna əhəmiyyətli təsir etməyə imkan verən kifayət qədər mürəkkəb və spesifik biznes növüdür. Enerji daşıyıcıları bazarının müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsinin vacib şərtlərindən biri bazar informasiyasının, ilk öncə cari qiymət səviyyəsi haqqında informasiyanın maneəsiz dövriyyəsi hesab edilir. Hər bir bazar iştirakçısı ticarət fəaliyyətinə qoşulmadan əvvəl qiymətə və qiymətin əmələ gəlməsi şəraitinə özünü yönəltməlidir. Bazar qiymətlərinin sadit dəyişdiyi və buna uyğun olaraq onun sabit olaraq yenilənməsi haqqında informasiya olmadan bazarda

fəaliyyət qeyri – mümkündür və eyni zamanda bazarın özünün də fəaliyyət göstərməsi qeyri – mümkündür.

Aşağıdakı şəkildə (şək.1.4.) təcili müqavilə ilə fiziki neftlə soptlu müqavilədən, forvard, fyuçers, svop və opsiyonlar kimi törəmə maliyyə alətlərinin cəlb edilməsi ilə aparıcı dünya oyunçularına yalnız bazardakı vəziyyətə təsir etməyə deyil, eyni zamanda enerji daşıyıcılarına dünya neft əmələ gətirmə sistemini manipulyasiya etməyə imkan verən, beynəlxalq nefttreydinqin evolyusiyası modeli göstərilmişdir.

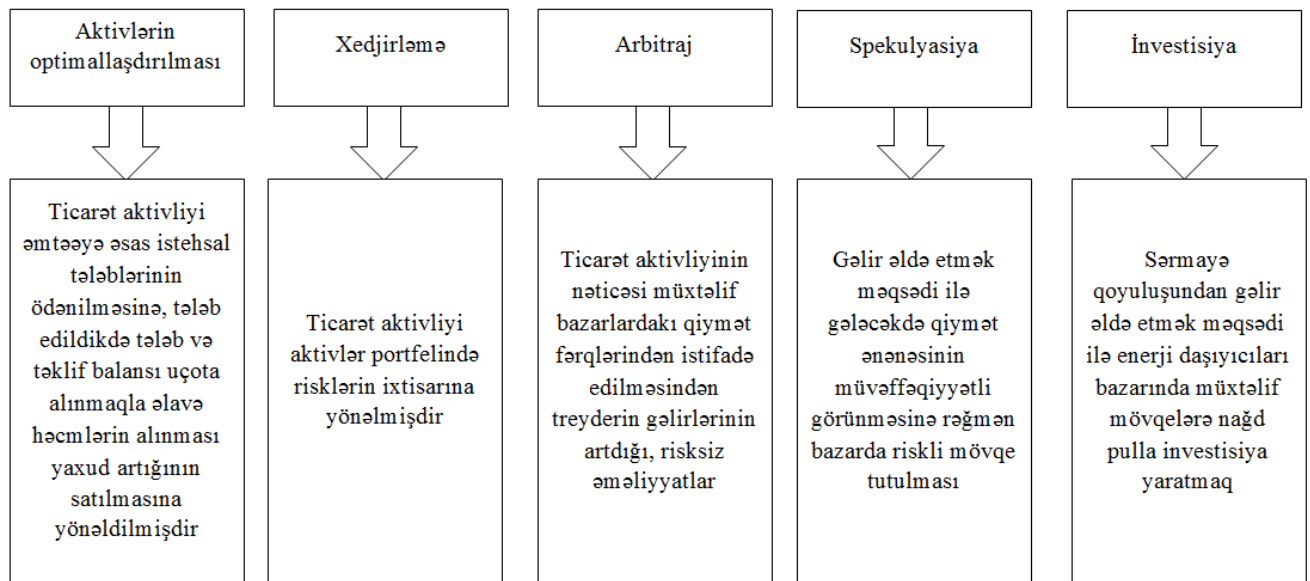
Müasir bazar münasibətləri şəraitində professional nefttreyder üçün enerji daşıyıcıları bazarının bütün strukturu – satılan neftin növü və keyfiyyətindən, neft bazarını formalaşdıran regionlar, iştirakçılar və bazarın hərəkətdirici qüvvələrindən, bütün mexanizm və alətlərdən spotlu, fiziki, birja və birjadankənar bazarlarda səmərəli istifadəsinədək maksimum tam informasiyaya malik olmaq çox vacibdir. Bir qayda olaraq, müasir nefttreyderdən birja zalında şəxsən iştirak tələb edilmir. O, ticarəti monitordan internet üzrə, digər treyderlərin ərizələrini görməyə, birja broker və marketmeykerləri ilə ünsiyyət qurmağa, şəxsi təkliflərini ötürməyə, yenilikləri oxumağa, aparıcı NYMEX və İCE birjalarının kotirovkalarına, Platts və Argus neft informasiya agentliklərinin məlumatlarına baxmağa, onların çevik analizini həyata keçirməyə və müxtəlif qrafik və əyrilər qurmağa imkan verən ixtisaslaşdırılmış ticarət terminalı vasitəsilə aparır | 29,30 | .

Şək. 1.4. Beynəlxalq nefttrejding modeli

Nefttrejding enerji daşıyıcıları (neft) bazarında kifayət qədər vacib və spesifik segmentdir, ona görə də şaquli – inteqrir zəncir üzrə bütün mütəxəssislərin işi neft və neft məhsullarının alqı – satqısı ilə bitir və yüzlərlə və minlərlə insanların işinin nəticəsi, nefttrejderlərin təcrübə və professionallığından asılı olur. Ona görə də müasir şəraitdə karbohidrogenlərin dünyada ixtisaslaşdırılmış satışına böyük diqqət ayrılır. Müasir şəraitdə enerji daşıyıcıları bazarı yüksək dalğalılıq, qeyri – bircinsliliyi ilə xarakterikdir və xüsusən də bir mənbədən olan informasiyadan istifadə olunduqda öngörüləbilməsi çətinidir. Bazarın vəziyyətinin və əhəməsinin proqnozlaşdırılması bacarığı, bazar nizamlayıcılarından istifadə etməklə bazarın inkişafının dövriliyi trejderə maksimum gəlirə və rəqiblərə duruş gətirməyə nail olmaqda əhəmiyyətli kömək edə bilər. Trejderlər, enerji daşıyıcıları bazarının vəziyyətinə təsir edə biləcək istənilən siyasi yaxud iqtisadi hadisəyə vaxtında reaksiya göstərməlidir. Məsələn, hər hansı bir neft hasil edən ölkədə siyasi problemlər haqqında şayə aparıcı ticarət meydanında, kifayət qədər qısa zaman kəsiyində fyuçers qiymətlərinin hər barelə bir neçə dollar qalxmasına səbəb ola bilər. İqtisadi aktivliyin düşməsinə və Avropada neftə tələbin azalmasına nəzərən pessimistik proqnozların təhrik etdiyi əks vəziyyət də mümkündür. Ona

görə də treyderlər həyatın siyasi, iqtisadi, hərbi və texnoloji dairələrində baş verən və enerji daşıyıcıları bazarındakı vəziyyətə təsir edə biləcək istənilən dəyişikliyə dərhal reaksiya verməlidir. Müasir şəraitdə nefttreydinq enerji daşıyıcıları bazarındakı vəziyyətin dəyişkənliyə güclü təsir qolu olmaqla, bazarda yaranan vəziyyətdən asılı olaraq, nefttreydinq şirkətləri qarşılıqlı olaraq müxtəlif strategiyalardan istifadəni təklif edir. Nefttreydinqin aktivlərin optimallaşdırılması, xedjirləmə, arbitraj, spekulasiya və investisiya kimi əsas strategiyalarını ayırmaq olar (şək. 1.5.)

Şək.1.5. Nefttreydinq strategiyasının sxematik təsviri

Şəkildə (şək.1.5.) nefttreydinq şirkətlərinin müqavilə bağlamalarında istifadə etdikləri əsas strategiyalar göstərilmişdir [31]. Nümunə keyfiyyətində aşağıdakıları misal gətirmək olar.

Aktivlərin optimallaşdırılması hissəsində nefttreyder Gunvor Antverpendə (Belçika) İsveçrənin Petroplus şirkətinin neft emalı zavodunu (NEZ) əldə etdi. NEZ – in alınması Gunvorun şaquli inteqrasiya şirkətlərinin formalaşmasına yönəlmiş inkişaf strategiyasına uyğun gəlir, nefttreyderin rəsmi məlumatında bildirilir. Xedjirləmə - nefttreydinq şirkətlərinin əsas strategiyalarından biri olub, onları bazardakı vəziyyətini əlverişsiz dəyişmə risklərindən mühafizə olunmağa imkan

verir. Nümunə keyfiyyətində 2013 – cü ilin martındakı faktı gətirmək olar. Rosneft Glencore və Vitol şirkətlərindən 10 mlrd. ABŞ dolları ölçüsündə uzunmüddətli kredit adlı və buna uyğun olaraq Glencore 46,9 mln.t, Vitol isə 20,1 mln.t.ölçüsündə əmtəə həcmi göndərməyi nəzərdə tutur. Glencore və Vitol 7,5 mlrd. ABŞ dolları həcmində Rosneftlə müqaviləni maliyyələşdirmək üçün sindikatlaşdırılmış kredit cəlb etdilər. Sindikatlaşdırılmış kreditin təşkilatçısı və kreditoru olaraq Bank of America Corp, HSBC Holdings və Societe Generale beynəlxalq banklar qrupu çıxış edir. Təminatçı keyfiyyətində Rosneftin neft göndərməsi haqqında müqavilə çıxış edir. Göndərmə müddətinin uzun olmasını və bu bazarın konyukturasının dəyişkənliyini nəzərə alsaq, risklərin kifayət qədər böyük olduğunu görürük, ona görə də bu müqavilə xedjirlənmişdir. Treydinq strategiyalarından biri keyfiyyətində amerikanın Vitol şirkəti operatoru olduğu Şimali Amerika və Avropa bazarlarındakı qiymət fərqlərindən gəlir götürmək üçün “arbitraj pəncərəsin”dən kifayət qədər geniş istifadə edir.

Nefttreydinqdə müsbət sinergetik effektdə birja və birjadan kənar mexanizmlərin , spotlu və təcili fyuçers, forvard və fiziki neft bazarlarının alətlərinin və törəmə maliyyə alətlərinin bütün spektrindən kompleks istifadə hesabına nail olunur. Ştutqart universitetinin “Nəzəri fizika və sinergetika institutunun” professoru Q.Xakkenin təklif etdiyi “sinergetika” termini strukturun vahid tam kimi formalaşmasında hissələrin qarşılıqlı uzlaşmasının diqqətə alınmasını ehtimal edir | 56 |.

Enerji daşıyıcıları bazarında iqtisadi və bazar proseslərinin tədqiqində sinergetik yanaşma, dünya neft təsərrüfatının xüsusən qloballaşması şəraitində xüsusi əhəmiyyət və aktuallıq kəsb edir. Bu istiqamətdə elmi – tədqiqatların aparılmasında sinergetika daha böyük perspektiv yanaşma sırasına aid edilir.

Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının qloballaşması prosesində beynəlxalq nefttreydinq şirkətlərinin vəzifələri:

- birja və birjadan kənar alətlərin və fyuçers, forvard və fiziki maliyyə alətləri bazarı mexanizmlərinin bütün spektrindən kompleks istifadə;
- dünya neft sahəsinin inkişaf dinamikası və əhəmiyyətinin tədqiqi, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında baş verən hadisələr və bu saatda bazar iqtisadiyyatı qanunlarına tabe olmayan səbəblərin aşkar edilməsi;
- dünya neft və neft məhsulları bazarının konyukturasının formalaşması spesifikasiyasının analizi;
- əsas neft və neft məhsulları bazarlarının (fiziki, forvard, fyuçers və TMA – törəmə maliyyə alətləri), neft ticarəti mərkəzlərinin, ixrac axını və marşrutlarının və həmçinin biznesin coğrafi diversifikasiyasının öyrənilməsi;
- neftin qiymət əmələ gəlməsinə təsir edən amillərin, qiymət əmələ gəlmə mexanizmi və metodlarının təyini;
- bazis və marker neft sortlarının texniki xarakteristikalarının analizi, onların qiymət əmələ gəlməsinə təsirinin öyrənilməsi;
- bazardakı cari vəziyyətin proqnozlaşdırılması və monitorinqi, bazarın inkişaf əhəmiyyəti və dövriliyi, bazardakı vəziyyətə təsir edən siyasi, iqtisadi, hərbi və texnoloji dəyişikliklərə zamanında reaksiya göstərmək;
- nəqliyyat istiqamətləri və marşrutlarının diversifikasiyası uçota alınmaqla xam neft məhsullarının nəql olunması üzrə logistik həllin qəbulu;
- xedjirləmə strategiyasından istifadə etməklə neft ticarətində qiymət risklərinin idarə edilməsi;
- arbitraj, kontanqo və bekvardeyşn kimi müxtəlif treyding strategiyalarından istifadə etməklə ticarət ehtiyatlarının marketinqi və idarə edilməsi;
- düzgün biznes həllin çevik qəbuluna əhəmiyyətli təsir etməyə imkan verən cari informasiyanın analizi və emalı;

- beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında beynəlxalq nefttreyding şirkətlərinin inkişafı ənənəsi və fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Şərh edilənlərdən, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında son onillikdə baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklərin, beynəlxalq neft ticarətinin inkişaf vektorunun fiziki əmtəənin spotlu bazarından təcili “kağızlı” bazara doğru sürüşməsi ilə əlaqədar olduğu aydın olur. Onlar onun bütün strukturunun dərindən transformasiyasına və yeni bazar iştirakçıları qrupunun – birja və birjadan kənar mexanizmlərin bütün spektrindən istifadə etməklə, risklərin azaldılması və gəlirlərin artırılması üçün geniş imkanlar əldə edən nefttreyding şirkətlərinin yaranmasına gətirdi. Bütün beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında baş verən islahatlar müxtəlif şəkilli ikinci dərəcəli bazar alətlərinin yaranması ilə müşahidə olunur ki, bu da onun əsas iştirakçılarının mövqeyində kardinal dəyişikliklərə gətirməklə, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının konyukturasına təsir edən alətlərdən biri kimi, nefttreydingə yanaşmada köklü dəyişikliklərin zəruriliyinə səbəb oldu. Forvard, fyuçers, svop və opsiyon kimi törəmə maliyyə alətlərinin cəlb edilməsi Glencore, Vitol və Trafigura kimi aparıcı nefttreyding şirkətlərinə beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarındakı vəziyyətə, o cümlədən neft qiymətlərinin əmələ gəlməsinə ciddi təsir etməyə imkan verir.

Müasir şəraitdə nefttreyding beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarındakı vəziyyətə güclü təsir qolu olub, uyğun alətlərin kombinator dəsti üzrə fərqləndirilən, bazar iştirakçılarının məqsədlərindən asılı olaraq, müxtəlif nefttreyding strategiyalarından istifadəni nəzərdə tutur. Dəyişən şəraitdə, nefttreyding konsepsiyası, maksimum gəlir əldə etmək və risklərin minimallaşdırılması üçün böyük miqdarda oyunçuların cəlb edilməsi ilə, birja və birjadan kənar, spotlu və təcili bazarların bütün alətlərindən kombinə edilmiş istifadəni nəzərdə tutan, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında neft və neft məhsullarının satışı sisteminə yanaşmada kardinal dəyişiklikləri nəzərdə tutur.

İstehsalçı – ölkələr, tranzit ölkələr və istehlakçı – ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin böyüməsi şəraitində Azərbaycan üçün yeganə səmərəli yol – azad, açıq və rəqabət qabiliyyətli dünya enerji daşıyıcıları bazarına əsas karbohidrogen göndərən keyfiyyətində deyil, arsenalında bütün zəruri treyding alətləri olan tam hüquqlu tərəfdaş kimi inteqrasiyadır. Neft və neft məhsulları bazarının təşkili üzrə beynəlxalq təcrübənin, ilk öncə, neft qiymətlərinin əsas formalaşması mərkəzlərinin yerləşdiyi ABŞ və Böyük Britaniyanın təcrübəsinin analizi, bir neçə bazar elementlərindən: əməliyyatların aparıldığı, birja və spotlu ticarətin, təcili birjadan kənar ticarətin, həm qoyulan alətlərlə və həm də törəmə maliyyə alətləri (derivativlər) ilə təşkil edildiyi bazarlarda, kombinə edilmiş istifadənin səmərəliliyini inandırıcı olaraq sübut edir.

Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının dalğalandığı və qiymətlərin daimi qeyri – müəyyənliyi şəraitində, gələcək qiymətin gözləndən meyl etməsinin mümkünlüyünün mövcudluğu şəraitində, qiymət risklərinin ləğvi məqsədi ilə Azərbaycanda özünün geostrateji mövqeyindən yararlanmaqla, spotlu və fyuçers bazarlarında, bazarın konyukturasını dəyişməyə daha çevik reaksiya verməyə qadir, məxsusi fyuçers və forvard müqavilələri bazarının yaradılması zərurəti yaranmışdır.

Fəsil 2. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya enerji daşıyıcıları bazarında mövqeyinin qiymətləndirilməsi

2.1. Azərbaycanın enerji kompleksinin müasir vəziyyəti və dünya enerji daşıyıcıları bazarında iştirakı xüsusiyyətləri

Azərbaycan Respublikasının neft- qaz kompleksi əvvəlki kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas və aparıcı sektoru olub, ölkənin sosial – iqtisadi sabitliyinin başlıca faktorudur. Neft – qaz kompleksinin müəssisələri Azərbaycan Respublikasının sənaye məhsulu istehsalı həcmində beşdə üçündən çoxunu, büdcə sistemində bütün vergi ödəmələrinin və digər gəlirlərin üçdə birini və ixracdan ölkə büdcəsinə daxilolmaların yarısından çoxunu verir/1,12,13,38/. Neft – qaz kompleksinə sərmayə yatırımı bütün maliyyə mənbələri hesabına ümumi investisiya həcmində yarısını təşkil edir /12/. Neft – qaz kompleksinin (NQK) Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına təsirinin azaldılmasının zəruriliyinin hədəflənməsinə baxmayaraq, 2011-ci ildə enerji resurslarının qiymətlərinin artması fonunda NQK-nın rolunun UDM istehsalında artdığı müşahidə edilmişdir.

Bu gün Azərbaycan Respublikası dünyada böyük neft istehsalçılarından hesab edilmir. Azərbaycan digər MDB ölkələri ilə birlikdə dünya enerji daşıyıcıları bazarına çıxarılan neftin ümumi həcmində 10%-ə qədərini təmin edir. 2011-ci ildə Azərbaycan 45,626 mln ton, 2012-ci ildə 43,375 mln ton, 2013-cü ildə 43,457 mln ton, 2014-cü ildə 42,076 mln. Ton, 2015-ci ildə 41,628 mln ton və 2016-cı ildə isə 41,050 mln ton xam neft hasil etmişdir. Eyni zamanda 2016-cı ilin yanvar – noyabr aylarında xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyəri nəzərə alınmaqla xarici ticarət dövriyyəsi 19606,2 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir (şəkil 2.1., şəkil 2.2.).

İndiki zamanda Azərbaycan OPEK-lə birgə dünya enerji daşıyıcıları bazarında böyük energetik xammalçı çıxaran ölkə rolu oynamır, ancaq Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynamağa, eyni zamanda tranzit imkanlarından da yararlanacağı hədəf olaraq qarşısına qoymuşdur. Azərbaycanın

energetik kompleksinin müstəsna beynəlxalq əhəmiyyəti onunla müəyyən edilir ki, ölkənin geostrateji mövqeyi həm özünün və həm də Xəzər hövzəsinin digər ölkələrinin karbohidrogen resurslarından daha səmərəli istifadə etməklə, beynəlxalq enerji təhlükəsizliyində alternativ marşrut rolunu oynamaqla, enerji istehlak edən ölkələr üçün etibarlı portnyor imici formalaşdırmışdır.

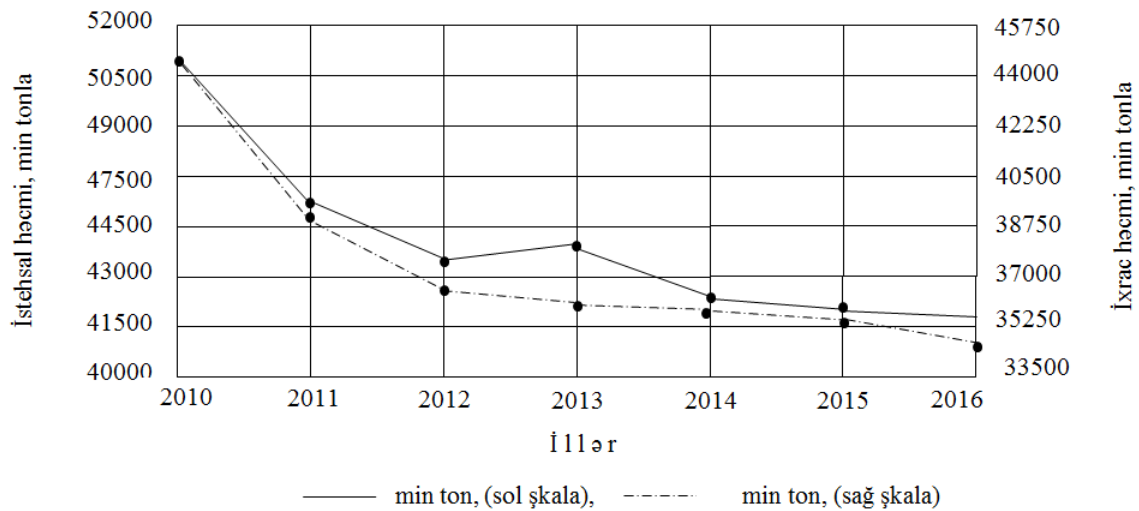
Bu məqsədə nail olmaq üçün Azərbaycan respublikasının neft strategiyası işlənmiş və beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında alternativ enerji resursları təchizatçısına çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının geostrateji mövqeyi onun yanacaq energetika kompleksinin həm hasilat istiqamətində və həm də yerli və region ölkələrinin enerji resurslarının beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarına çıxarılmasında yüksək nüfuz qazanmasına gətirmişdir.

Beynəlxalq aləmdə investorlar və kredit təşkilatları hər hansı bir şirkətlə əməkdaşlıq etmək istədikdə ilk öncə sözü gedən şirkətin beynəlxalq reytingini nəzərdən keçirirlər. Belə ki, reyting özündə şirkətin iqtisadi gücünü əks etdirir və həmin şirkət haqqında lazımi məlumatların əldə edilməsini asanlaşdırır. Hal – hazırda reytingin verilməsi üzrə üç ABŞ şirkəti liderlik edir. Bunlar Fitch Ratings, Moody's və Standart & Poor's şirkətləridir. Beynəlxalq aləmdə verilən reytingin daha etibarlı olması üçün ən azı iki beynəlxalq reyting şirkətindən reyting alınması tələb olunur. Azərbaycanda karbohidrogen resurslarının hasilatı, emalı və nəqli üzrə Dövlət neft şirkəti (SOCAR) digər beynəlxalq neft – qaz şirkətləri ilə müştərək fəaliyyət göstərir. SOCAR-ın reyting əldə etməsinin üstün cəhətləri aşağıdakılardır:

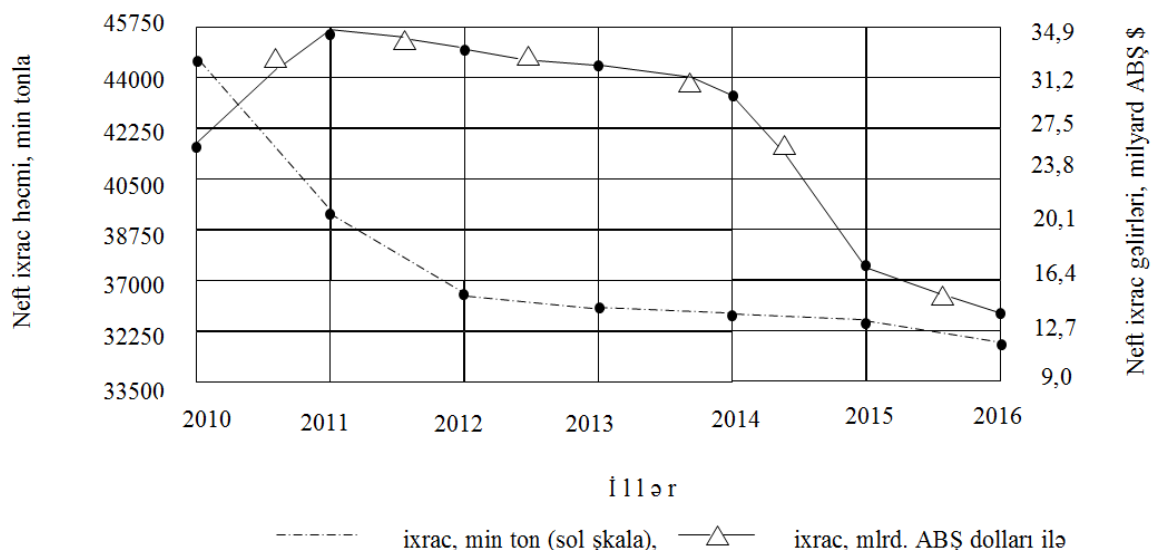
- zərurət yarandığı halda maliyyə vəsaitinin cəlb olunmasının asanlıığı;
- beynəlxalq şirkət kimi SOCAR-ın nüfuzunun artması;
- sərmayədarlar tərəfindən SOCAR haqqında informasiya əldə etmək imkanının mövcudluğu;
- sərmayə cəlb edilməsinin stimullaşdırılması.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) Azərbaycan ərazisindəki neft və qaz yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, neftin, qazın və qaz kondensatının hasilatı, emalı və nəqli, neft və neft – kimya məhsullarının, qazın daxili və xarici bazarlarda satışı, habelə ölkə ərazisində sənayenin və əhalinin təbii qazla təchizatını həyata keçirir. SOCAR-ın tərkibində 3 istehsalat birliyi, 1 neft və qaz emalı zavodu, Dərin Özüllər Zavodu, 2 trest, 1 institut daxil olmaqla hüquqi şəxs statusuna malik 23, qeyri – hüquqi şəxs statusuna malik 4 qrup fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq aləmdə diqqəti çəkən Azərbaycanın neft ölkəsi, eləcə də hasilatın 2018-ci ilin yanvar ayı ərzində 814,6 min barel, ixracı 624,2 min barel təşkil etməsinə baxmayaraq indiyədək OPEC-ə üzv olmamış və bu istiqamətdə heç təşəbbüs də göstərməmişdir. Bununla belə, Azərbaycan OPEC-in üzvü olan və kartelə daxil olmayan ölkələrin neft hasilatının azaldılması ilə bağlı Vyana razılaşmasına (2016-cı il) qoşulub. Bütün bunları nəzərə alsaq, Azərbaycanın OPEC-ə üzv olmaq istəməsinin səbəbinin özünün neft strategiyasına uyğun olaraq neft siyasətini məhdudlaşdırmaq istəməməsi ilə izah etmək olar.

Şək. 2.1. Azərbaycanda neft istehsalı və ixracının dinamikası

Şək. 2.2. Azərbaycanndan neft və neft məhsullarının ixrac dinamikası

Respublikada hasil olunan enerji daşıyıcılarının dünya bazarlarına çıxarılması məqsədi ilə şaxələndirilmiş boru kəmərləri sisteminin yaradılması və müvəffəqiyyətlə istismar olunması Azərbaycan neft sənayesinin şəksiz üstünlüklərindədir. Hazırda enerji resurslarının dünya bazarına çıxarılması üçün 7 müxtəlif neft və qaz ixrac boru kəmərlərindən istifadə edilir. Bakı – Novorossiysk, Bakı – Supsa neft kəmərləri ilə birlikdə Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac neft kəməri qlobal enerji təhlükəsizliyinin vacib elementlərindən biri kimi uğurla istismar edilir. İstismara başlandığı zamandan etibarən bu kəmərlə 339,6 milyon ton Azərbaycan nefti nəql olunmuşdur. BTC ilə Türkmənistan və Qazaxstanda hasil olunan neft həcmələri də dünya bazarlarına çıxarılır ki, bu da kəmərin əhəmiyyətinin zaman keçdikcə artdığını göstəricisidir. Eyni zamanda Azərbaycanın enerji strategiyasının bütün regionun makroiqtisadi yüksəlişində əhəmiyyətli rolunun sübutudur/8,9,10/.

Hazırda Azərbaycan Avropanın ən iri infrastruktur layihəsindən biri olan “Cənubi” qaz dəhlizi layihəsinin həyata keçirilməsində iştirak edir. Bu “Şahdəniz – 2” sonrakı layihələr çərçivəsində ölkədə hasil edilən böyük qaz həcmələrinin Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələrinə daşınması məqsədi ilə yaradılan nəhəng

infrastruktur zənciridir. “Cənubi” qaz dəhlizi layihəsi çox sayda müxtəlif maraqlı tərəfləri və 3500 km – lik geniş bir coğrafiyanı əhatə edir.

Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin (CQBK) genişləndirilməsi, Trans – Anadolu Boru Kəməri (TANAP) və Trans – Adriatik Boru Kəmərinin (TAP) inşası layihələri təməli 2014 – cü ildə qoyulmuş “Cənub” qaz dəhlizi zəncirinin həlqələrini təşkil etməklə, bu dəhliz ilk dəfə olaraq Xəzər regiondakı qaz təchizatın Avropa bazarlarına birləşdirməklə bütün regionun enerji xəritəsinin dəyişməsinə xidmət edəcəkdir. Dəhlizin boru kəməri sistemi elə layihələndirilib ki, gələcəkdə mümkün əlavə qaz həcmlərinin təchizi üçün ötürücülük qabiliyyəti (gücü) iki dəfə artırıla bilsin. Bu möhtəşəm layihə üzrə işlərin təsdiq olunmuş qrafikə uyğun həyata keçirilməsi SOCAR – ın və bütövlükdə Azərbaycanın ən böyük nailiyyətlərindəndir.

Azərbaycan və Gürcüstan əraziləri boyunca CQBK – nin genişləndirilməsi üzrə işlərin artıq 90% - i yerinə yetirilib. Hazırda bu kəmərlə “Şahdəniz” qazı Gürcüstan və Türkiyəyə nəql olunur. Layihə başa çatdıqdan sonra ixrac həcmının 23 milyard m³ - ə çatdırılması planlaşdırılır.

TANAP layihəsi üzrə işlərin 82% - i yerinə yetirilmişdir. Yunanıstan sərhədinə qədər olan hissə 2019 – cu ildə istismara veriləcək. “Cənub” qaz dəhlizinin birləşdirici həlqəsi kimi TANAP “Şahdəniz” qazını 1850 km – lik bir məsafəyə nəql edəcək və kəmərin ilkin ötürücülük qabiliyyəti 16 milyard m³həcmində planlaşdırılır. TANAP Türkiyə - Yunanıstan sərhəddində dəhlizin son həlqəsi olan TAP ilə birləşəcəkdir. Azərbaycan qazının bu kəmərlə vasitəsilə Avropa bazarına çatdırılması 2020 – ci ilə planlaşdırılır. Borunun uzunluğu 878 km olmaqla, ilkin gücü 10 milyard m³, potensial ötürmə qabiliyyəti isə 20 milyard m³ həcmində nəzərdə tutulur. SOCAR – ın həm investor və həm də kontraktor şirkətləri ilə əməkdaşlığı qaşılıqlı faydalı maraqlar üzərində qurulmuşdur. “Azəri – Çıraqlı – Günəşli” (AÇG) üzrə yeni saziş imzalanmışdır. Bu sazişə qədər olan

dövrədə həm Azərbaycan və həm də xarici tərəfdaşlar da kifayət qədər böyük mənfəət əldə etmişlər (20 sentyabr 1994 – cü il müqaviləsi “Əsrin müqaviləsi” ilə).

Hazırda Azərbaycanda neftlə zəngin 57 yataq mövcuddur ki, bunun da 18 – i Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda, qalanı isə qurudadır. Ümumiyyətlə, Xəzər hövzəsi 30 milyard tona yaxın neft, 18...20 trilyon m³ həcmində qaz ehtiyatına malikdir ki, bu da dünyanın karbohidrogen resurslarının 15% - ni təşkil edir. Xəzər hövzəsinin Azərbaycana aid bölgəsində isə 3...5 milyard ton neft, 5 trilyon m³ həcmində qaz ehtiyatı mövcuddur.

Azərbaycanın enerji resurslarının beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarına nəqli üçün boru kəmərlərinin aşağıdakı marşrutları: Bakı – Qroznı – Novorossiysk (Şimal marşrutu): Bakı – Tbilisi – Supsa (Qərb marşrutu); Heydər Əliyev adına Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac Boru kəməri; Bakı – Tbilisi – Ərzurum qaz boru kəməri (Trans – Xəzər qaz kəməri) istismara daxil edilmişdir.

1.Şimal marşrutunun əsas texniki parametrləri belədir: ümumi uzunluğu 1347 km, o cümlədən Azərbaycan hissəsi 231 km; Rusiya hissəsi 1116 km (1983 – cü ildə tikilmiş, 1995 – 1996 – cı illərdə ABƏŞ və ARDNŞ tərəfindən hərəkət istiqaməti dəyişdirilmişdir). Borunun diametri – 720 mm, nasos stansiyalarının miqdarı 12 – dir. Maksimal gücü 6 mln. ton təşkil edir. Daşıma qabiliyyətini 17 mln. tona qədər qaldırmaq ehtimalı var. Neft kəmərinin hərəkət istiqamətinin dəyişdirilməsi üçün 60 mln. dollarlıq iş görülmüşdür. Marşrut Azərbaycanda Səngəçal neft terminalından başlanır. Terminalın dəyəri 72 mln. dollar, tutumu 100000 ton (730 000 barel) olmaqla, terminal hər birinin tutumu 25000 ton olan 4 rezervuardan ibarətdir. Son məntəqə - Novorossiysk limanıdır. Liman ildə 34 mln. tona qədər neft məhsullarının daşınma gücündədir. Azərbaycan hissəsinin operatoru – ABƏŞ, Rusiya hissəsinin operatoru isə Rusiyanın “Transneft” şirkəti olmuşdur ki, o həm də mövcud obyektlərin təmir və yenidən qurulmasına, eləcə də yeni obyektlərin tikintisinə sərf olunan xərcləri öz üzərinə götürmüşdür. Bu

marşurut üzrə tariflər: Rusiya Federasiyasının ərazisində 15,67 dollar/ton, Azərbaycan Respublikası ərazisində isə 1,013 dollar/ton təşkil edir.

Azərbaycan neftinin Rusiya ərazisi ilə ötürülməsi, eləcə də tərəflərin müvafiq fəaliyyəti, vəzifə və məsuliyyətləri Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında 18 yanvar 1996 – cı il sazişi ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Neftinin vurulması, nəzərdə tutulduğu kimi, 25 oktyabr 1997 – ci ildə başlandı və 1999 – cu ilin yanvarına kimi 1,5 mln. ton neft nəql edildi. 2005 – ci ildə ARDNŞ və ABƏŞ birlikdə 4,1 mln. ton xam neft bu marşurut üzrə nəql edilmişdir. 2005 – ci ildə Novorossiysk limanından yüklənmiş ARDNŞ nefti İtaliya, Rumuniya, Bolqarıstan, Çin, Xorvatiya, Fransa, İspaniya və s. ölkələrə ixrac olunmuşdur. Digər neft boru kəmərləri ilə yanaşı Bakı – Novorossiysk kəməri də Azərbaycan iqtisadiyyatının möhkəmlənməsinə xidmət etməkdədir.

“Azəri” və “Günəşli” yataqlarının tammiqyaslı istismara daxil edilməsi, burada yeni quyuların qazılması, eləcə də 21 il əvvəl istismara verilmiş “Çıraq” yatağındakı quyuların neft veriminin artırılması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində neft hasilatı ilbəl artmaqdadır. Bu yataqlar blokundan indiyədək 360 mln. tondan artı q neft hasil olunmuşdur. Ümumiyyətlə son 24 ildə respublikamızda 616 milyon tondan artıq neft hasil olunmuş və bunun 308 milyon tondan çoxu SOCAR – ın payına düşmüşdür.

2.Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsindən çıxarılan ilkin neftin “Qərb” marşurutu üzrə nəql olunmasına dair Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan arasında 8 mart 1996 – cı ildə saziş imzalanmışdır. Qərb marşurutunun (Bakı – Tibilisi – Supsa) texniki parametrləri aşağıdakı kimidir: ümumi uzunluğu 917 km, o cümlədən Azərbaycan hissəsi (Səngəçaldan Gürcüstan sərhəddinə qədər) 492 km, Gürcüstan hissəsi 425 km (1975 – ci ildə tikilmiş və 1991 – ci ilə qədər Batumi neftayırma zavodunu Gürcüstan yataqlarından çıxan neftlə təchiz etmək üçün istifadə olunmuşdur) təşkil edir. Qərb marşurutunda ümumi uzunluğu 397 km olan

köhnə boruların təzələnməsi və yeni boruların salınması tələb olunurdu, ona görə də 1997 – ci ildə bərpa işlərinə başlanmışdır. Bərpa və yenidənqurma işlərindən sonra 1997 – ci ilin sonu üçün parametrlər aşağıdakı kimi olmuşdur: borunun diametri 530 mm, nasos stansiyalarının sayı 6 yüksək təzyiqli və 2 aşağı təzyiqli stansiyadan ibarətdir. Təsdiq edilmiş investisiya məbləği 315 mln. dollar, daşıma qabiliyyəti ildə 5.1. mln. ton (gündəlik 100000 barel) olunmuşdur. Neft kəmərinin daşıma qabiliyyətinin ildə 10 mln. tona (gündəlik 200000 barel) qədər artırmaq ehtimalı olduğundan əlavə 115 mln. dollar sərmayə qoyuluşu tələb edilirdi. Neft kəməri səngəçal terminalından başlanır, son məntəqə isə 1998 – ci ildə Supsada inşa edilmiş terminaldır. Terminalın tutumu 400000 tondur (1138000 barel). Əməliyyatlara start 1998 – ci ilin sonuncu rübündə nəzərdə tutulmuşdur. Qərb marşrutunda sınaq istismar rejimində 1999 – cu ilin yanvarına qədər 1,8 mln. ton (13 mln. barel) neft vurulmuşdur. Bu kəmərin açılışı isə 17 aprel 1999 – cu ildə olmuşdur.

3. Azərbaycan dövlətinin idarəsi və ardıcıl siyasəti nəticəsində 1999 – cu ilin noyabrında İstanbulda “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı – Tibilisi – Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair saziş imzalanmışdır.

Eyni vaxtda Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Qazaxıstan və Amerika Birləşmi. Ştalarının dövlət başçıları bu layihəni dəstəkləyən və onun uğurla həyata keçirilməsinə zəmin yaradacaq “İstanbul Bəyannaməsini imzalamışlar (noyabr 1999 – cu il).

Heydər Əliyev adına Bakı – Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin texniki göstəriciləri aşağıdakı kimidir: ümumi uzunluğu 1768 km: Azərbaycanda 443 km; Gürcüstanda 249 km; Türkiyədə 1076 km; kəmərin diametri 42 düyümdür, bu ölçü Gürcüstanda və Türkiyə hissəsinin əvvəlində 46 düyümə qədər artır. Türkiyədə kəmərin çox hissəsi 42 düyüm, Ceyhan yaxınlığında 36 düyümə qədər daralır; boruların divarının qalınlığı 8,74...23,80 mm – dir; Marşrut üzrə 8 nasos

stansiyası quraşdırılmışdır: ikisi Azərbaycanda, ikisi Gürcüstanda və dördü Türkiyədə; kəmərin gündəlik nəqletmə gücü 1 milyon bareldir. Xam neftin boruda nəqletirilməsi müddəti boru kəmərinin bir başından o biri başına 10 gündür; Səngəçəldə və Cəhyanda nəhəng terminallar inşa olunmuşdur. Kəmərin tikintisinə 2003 – cü ilin aprelində, onun neftlə doldurulmasına isə 18 may 2005 – ci ildə başlanmışdır. Neft kəmərin Gürcüstan hissəsinə 10 avqust 2005 – ci ildə, Türkiyə hissəsinə 18 noyabr 2005 – ci ildə daxil olmuş və 28 may 2006 – cı ildə isə Ceyhan terminalına çatmışdır. Kəmərin tikintisində 100 milyon adam – iş saati sərf olunmuşdur. Tikinti ilə bağlı 206 milyon km məsafə qət olunub ki, bu da layihənin icrasının ən qaynar çağında bir gündə yer kürəsinin ətrafında 10 dövr etməyə bərabərdir. Kəməre ümumilikdə 220 min boru qaynaq edilib və 2 milyon borunun qaldırılması və düzülməsi əməliyyatı yerinə yetirilmişdir. Kəmərdəhliz boyu 1500 – dən çox çay və 13 seysmik lay xətti ilə kəşisir. Kəmərin keçdiyi ən hündür sahə dəniz səviyyəsindən 2800 m hündürlükdə olmaqla Türkiyə ərazisindədir. Boru kəməri bütün marşrut boyu torpağa basdırılmaqla, 500 yaşayış məntəqəsinin ərazisindən keçir və tikinti zamanı heç bir ev başqa əraziyə köçürülməmişdir. Layihənin əsas podratçılary: Azərbaycanda CCIC, Gürcüstanda Spi Petrofak, Türkiyə hissəsinin tikintisi üzrə əvvəlcədən təsbit olunmuş qiymətə “açar” təhvil müqaviləsi əsasında BOTASŞ şirkətləridir. BTC kəməri ildə 50 milyon ton Azərbaycan nefti nəql etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda kəmərlə gündə min bareldən artıq neft nəql olunur. 2008 – ci ildə bu rəqəm 1 milyon barelə çatmışdır.

BTC – nin kommertiya göstəriciləri aşağıdakı kimidir: BTC – nin inşası 4 milyard ABŞ dollarına başa gəlmişdir. Bu məbləğ yalnız tikinti işlərinin xərcidir, boru kəmərinin doldurulması, maliyyə xərcləri və bank faizlərinin ödənilməsi buraya daxil edilməmişdir. Ümumi maliyyə kreditinin məbləği 2,6 milyard dollardır. Maliyyə kreditləri verən qurumlar bunlardır: Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası və AYİB; Altı ölkədən (Böyük Britaniya, ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Fransa, İtaliya) ixrac kredit agentlikləri və siyasi risklər üzrə sığorta

qurumları; ABN Amro, Citigroup, Mizuho və Societe Generale başda olmaqla 15 kommersiya bankı; BP, Statiol, Total və Konoko Filips də, həmçinin baş sponsor kimi kredit vermişlər.

Məşğulluq üzrə göstəricilər: tikintinin ən qaynar çağında təqribən 22 min adam işə cəlb olunmuşdur ki, onların da 70...80% - ni yerli əhali təşkil etmişdir. Kəmərlə istismara verildikən sonra burada 850 adam daimi işçi olaraq çalışmağa başlanmışdır.

2006 – cı ilin 16 iyun tarixində Qazaxıstanın paytaxtı Astanada “Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında neftin Qazaxıstan Respublikasından Xəzər dənizi və Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə Bakı – Tibilisi – Ceyhan sistemi vasitəsilə beynəlxalq bazarlara nəql edilməsinə dəstək verilməsi və şərait yaradılması haqqında” müqavilə imzalanmışdır.

Hazırda BTC – yə AÇG (Azəri – Çıraq –Günəşli) nefti ilə yanaşı, “Şahdənizdən kondensat da vurulur. 2010 – cu ilin birinci yarısında bu yataqdan gündəlik kondensat hasilatı 42,7 min barel olmuşdur. BTC – nin Qazaxıstanın “Tengiz” yatağından neft həcmi daşımaq barədə sazişləri var. Bu ölkədə hətta özünün Xəzərdəki sektorunda yerləşən “Kaşaqan” yatağından çıxardığı neftin bir hissəsini BTC ilə nəql etdirir.

Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarlarına çıxmaq üçün xarici investisiya layihələrini qətiyyətlə davam etdirən SOCAR – ın Kulevi Qara Dəniz Terminalında yenidənqurma və modernləşdirmə işləri aparması, 40 – dan artıq yanacaq doldurma məntəqəsinin istifadəyə verilməsi, Gürcüstanın “SOCAR Energy Georgia” törəmə şirkətində fəaliyyətinin yaxşı təşkili, Türkiyənin ən iri neft – kimya şirkəti olan “Petkin” in idarəçiliyini həyata keçirməsi, bu müəssisənin nəzdində neft emalı zavodunun (İzmir, Əliağa bölgəsi) tikintisini planlaşdırması şirkətin sərmayə ayırmaq imkanlarını genişləndirir.

4.Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən Şahdəniz yatağında böyük qaz kondensat ehtiyatlarının kəşf olunmasını nəzərə alaraq, həmin yataqdan təbii qazın dünya enerji daşıyıcıları bazarına ixracının təşkil edilməsi üçün potensial imkanların öyrənilməsi, qazın nəqli və bununla əlaqədar digər məsələlərin araşdırılması və operativ həlli məqsədi ilə 17 avqust 1999 – cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Sərəncam imzalamışdır.

Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsini uyğun olaraq Transxəzər qaz kəməri (“Bakı – Tibilisi – Ərzurum” qaz boru kəməri) 2,5...3,1 milyard ABŞ dolları civarında qiymətləndirildi və onun tikintisi 2 ilə başa çatırıla bilər. Qaz kəməri Türkmənistandan Xəzər dənizinin dibi ilə Azərbaycana, sonra isə quru ilə Gürcüstana, oradan da Ərzuruma uzanacağı planlaşdırılmışdır. Türkiyədən isə qaz Avropaya veriləcəkdir. Bakı –Tibilisi – Ərzurum qaz kəmərinin uzunluğu 970 km, magistralın qaz ötürmə qabiliyyəti illik 10 milyard m³ – dən 30 milyard m³ – dək artırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Təbii qaz ehtiyatlarının 5 trilyon m³ - ə və yeni kəşfiyyat işləri sayəsində daha böyük rəqəmə çatacağı istisna olunmadığından, Azərbaycanın bir neçə qaz ixrac kəmərinə malik olması da təbii qarşılanmalıdır.

Bakı – Tibilisi – Ərzurum ixrac qaz kəməri Azərbaycan qazının “Şahdəniz” yatağından Türkiyə vasitəsilə Avropa bazarlarına nəqli üçün yaradılıb. Kəmərin maksimal ötürücülük qabiliyyəti 20 milyard m³ – dir. 2006 – cı ildə istismara verilən Bakı – Tibilisi – Ərzurum ehtiyatlarına görə dünyanın ən iri qaz – kondensat yataqlarından sayılan “Şahdəniz” dən hasil olan qazı Türkiyə və eləcə də Avropaya çatdırır. Perspektivdə isə “Şahdəniz” yatağının ikinci fazasının işlənməsi çərçivəsində bu kəmərlə daha böyük həcmərin ötürülməsi gerçəkləşdiriləcəkdir.

“Azərbaycan Respublikasının yanacaq – energetika kompleksinin (YEK) inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” nda SOCAR qarşısında işlənmədə olan yataqlarda istismarın intensivləşdirilməsi, yeni quyuların qazılması, lazımi təmir – bərpa işləri

aparmaqla köhnə quyuların istismar fonduna daxil edilməsi, bir sözlə, qazma işlərinin sürətləndirilməsi məsələləri başlıca vəzifələr kimi qoyulmuşdur.

Hazırda “Azəri – Çıraq – Günəşli” layihəsi üzrə xam neftin və “Şahzadənilz” yatağından hasil edilən kondensatın nəqlini həyata keçirən BTC əsas ixrac boru kəməri ilə 2010 – cu ilin iyul ayında imzalanmış yeni sazişə əsasən Türkmənistan nefti də daşınır. Bütün bunlar isə BTC əsas ixrac boru kəmərinin rentabelli, həm də uzunmüddətli fəaliyyəti üçün geniş imkan yaradır. Göründüyü kimi “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində hasil olunan neftin dünya bazarında çıxarılması üçün ölkəmiz də son dərəcə etibarlı və geniş imkanlara malik ixrac sistemi mövcuddur. Bu da Azərbaycanın dünya enerji bazarında etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyinin ilbəl möhkəmlənməsinə imkan verməklə yanaşı, ölkəmizin sosial – iqtisadi inkişafını daha da sürətləndirir/11,12/.

2.2. Dünya enerji daşıyıcıları bazarının əsas hərəkət verici qüvvələri və Azərbaycanın strateji maraqları

Azərbaycanın beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında sabit vəziyyətinin təminatının zəruriliyi, Azərbaycan iqtisadiyyatında neft-qaz kompleksinin həlledici rolunun yüksək əhəmiyyətini müəyyən edir. Hazır edilən neft-qaz resurslarının fiziki həcmnin çox böyük hissəsinin ($\geq 50\%$) xaricə ixrac olunduğu və dəyər ifadəsi ilə ixrac kvotasının daha əhəmiyyətli olduğu faktı diqqətə alınmış olsaq, belə bir nəticə hasil etmək olar ki, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında və xüsusən də Cənubi Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təminatında alternativ oyunçu kimi rolunu qoruyub saxlayacaq ki, ölkənin gələcək inkişaf perspektivləri və iqtisadi təhlükəsizliyi bundan aslıdır. Xarici bazarların itirilməsi Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR-ın) staqnasiyasına səbəb ola bilər ki, bu da nəticədə ölkənin iqtisadi kallapsı anlamına gəlir. SOCAR respublikanın istehsalat və komuna sektorlarının həyat fəaliyyətini təmin edir.(1-5)

Azərbaycan bazarında beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarındakı vəziyyəti müəyyən etmir və bu gün neft dünyada qlobal neft sənayesində aparıcı segment hesab edilir və neftdən daha çox onu hasil edən, emal edən və nəql etdirən deyil, onun qiymətini müəyyən edən treyderlər, brokerlər və xedjerlər qazanırlar. Başqa sözlə, kim yalnız neftlə deyil, eyni zamanda törəmə maliyyə alətləri ilə əməliyyatlar aparırsa onlar qazanırlar. Hələ Adam Smitin zamanından belə iqtisadçılar ticarətdəngəlinin zənginliyinin açarı olduğunu dərk edirlər. Nədən neft ticarəti sərfəlidir? Neftlə ticarət əməliyyatının kommersiya dəyərinin bəzi baza səbəblərini göstərək:

- investisiya diversifikasiyası - neft cəlbədicisi alternativ investisiyadır, belə ki, neft qiymətinin dinamikası bir qayda olaraq ABŞ dollarının qalxması yaxud enməsi ilə tərs mütənasib asılığa malikdir;
- likvidlik və kredit qabiliyyətlilik – neft ən məşhur xammal əmtəələrindən biri olub , onun dinamik, likvid və institusional və məntiqi qurulmuş bazarda geniş ticarəti aparılır;
- geniş investisiya imkanları – enerji daşıyıcıları bazarında qiymətin hərəkətliliyi və dalğalılığı, hava şəraiti, mövsümi amillər, tələb və təklif, siyasi(müharibə, qarışıqlıq) və s. Kimi ən müxtəlif amillərdən əslən olaraq ən müxtəlif ticarət imkanları kimi təsəvvür edilir.

Azərbaycan büdcəsi üçün itkiyə ən əyani misal olaraq 2010 və 2011-ci illər üzrə hasilat və ixrac həcmələrinə nəzər salmaq yetərlidir. SOCAR-ın 2010-cu il ixracı 50.8383 mln.ton, 2011-ci il ixracı isə 45.626 mln.ton olduğu məlumdur və bu da uyğun olaraq 0.32 və 0.28 mlrd barel təşkil etmişdir. Hasilatın düşməsi və buna müvafiq olaraq ixracın düşməsinə (məs. 2010-cu ildə 50.838 mln.ton, 2011-ci ildə isə 41.05 mln.ton olmuşdur, şəkil 2.1.2.2 bax). “Brent” və “Azərlayt” markalarının qiymətləri arasındakı orta diskontu hər barel üçün 1.97 ABŞ dolları qəbul etsək (2011-ci il üçün) əldə edilən əlavə gəlirin ölçüsünün 640 və 560 mln. dollar olduğunu göstərmək olar. Əgər neftin ixrac rüsumunun hesabatında baza qiyməti olaraq “Azərlayt” yerinə “Brent” qiymətindən istifadə olunmuş olsa, ölkə

üzrə ixac rüsumunun hər il 0.5 mlrd. dollar artmasına səbəb ola bilər. Beləliklə, ən kobud hesablarla Azərbaycan Respublikasının Neft Fonduna və SOCAR-a çatmayan məbləğ ildə 1.6 mlrd, dollar olduğu məlum olur. Əgər 2014-cü ildən “Brent” və “Azərlayt” malları arasındakı delta hər barelə görə 3.8 dollar edirsə, artıq 2015-ci ildə bu fərq 1.9 dollar təşkil etdi ki, bu da hər iki sortun kimyavi tərkibinin fərqliliyi ilə izah edilməklə, həqiqətə yaxındır /5...10/.

Məlum olduğu kimi neftin dünya enerji daşıyıcıları bazarında rekord qiyməti 2008-ci ildə qeydə alınmışdır. Həmin dövrdə Azərbaycan neftinin (“Azərlayt”) bir barelinin qiyməti 149.66 dollar təşkil etməklə, respublikanın ixracdan əldə etdiyi daxil olma 44.17 mlrd dollar olmuşdur. Bu göstərici növbəti illər ərzində neftin qiymətinin kəskin düşməsi ilə əlaqədar olaraq 2009-cu ildə 12 mlrd dollar, 2010-cu ildə 18.5 mlrd dollar, 2011-ci ildə 22.9 mlrd dollar, 2012-ci ildə 20.23 mlrd dollar, 2013-cü ildə 20.24 mlrd dollar, 2014-cü ildə 18.4 mlrd dollar, 2015-ci ildə 8.886 mlrd dollar və 2016-cı ildə isə 5.895 mlrd dollar olmuşdur. Ancaq, 2017-ci ildən etibarən neftin qiymətinin 60 dollar civarında, 2017-ci ildə isə 60 dolları aşması nəticəsində respublikanın neft gəlirləri artmağa başlamışdır. Bu vəziyyət neft ixrac eden ölkələrin (OPEC) 2 trilyon dollarlıq gəlirdən məhrum olmalarına səbəb olmuşdur. Odur ki, Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının əsası qoyularkən bütün riskli məqamlar (neftdən asılılıq və ya Holland sinderomu) nəzərə alınmaqla, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında qiymət dalğalanmalarından maksimum sığortalamaq məqsədi üçün ölkənin iqtisadi inkişafının prioritetlərində energetika sektourunda ixrac boru kəmərlərinin şaxələndirilməsi, tranzit imkanlarından yararlanmaqla yanaşı ölkənin qeyri-neft sektorunun müasir tələblərə uyğun inkişaf etdirilməsinin təmin edilməsi hədəf olaraq qarşıya qoyulmuşdur/11...15/.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının qiymətləri üzrə neftin hər barelinin orta illik dünya qiymətlərinin orta radəli dəyişməsi ilə cari dövrdə ölkəyə 230 mlrd.dollar civarında valyuta daxil olmuşdur /1,5/. Dövlət büdcəsinin həssaslığı pulla ifadədə qiymət səviyyəsindən aslı olaraq əhəmiyyətli dəyişir ki, bu

da milli valyutanın kursunun və neft qiymətinin əks əlaqəsinin olması səbəbindən baş verir. Başqa sözlə, neft qiymətləri nə qədər aşağı olursa, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin həssaslığı da bir o qədər böyük olar (manat hesabı ilə). Belə ki, “Azərlyt” neftinin beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında orta qiyməti 2010-cu ildə 94.47 dollar/barel müəyyən edilmişdir. Belə qiymət səviyyəsində neftin 1 barelinin qiymətinin dəyişməsində dövlət büdcəsinin orta illik həssaslığı 320 mlnşdollar təşkil edir. Orta hesabla neftin qiymətinin 1 dollar/barel dəyişməsində həssaslıq 18.5 mln dollar civarında dəyişir (Cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1

Neftin hər barelinin qiymətinin 1 dollar dəyişməsi ölkə iqtisadiyyatına nə verir

S/S	Parametrin adı	Qiyməti, mln dollarla
1	İxrac	250.....260
2	Ticarət balansı	191,25
3	Ödəmə balansı	127,5
4	Dövlət büdcəsi	55,0
5	Neft Fondu	150,0
6	ÜDM artımı, %	0,02....0,05
7	İnflasiya, %	0,06....0,09

Bununla belə, neft qiymətlərinin artmasında gəlir yenidən yüksələ bilər. Ona görə də bu istiqamətdə toplanan valyuta daxilolmaları xüsusi hesabda –Fondda toplanması və ən optimal addım hesab edilməlidir.

Enerji resursları bazarı üzərində nəzarətin xüsusi əhəmiyyətini dərk edərək bir sıra qərb ölkələri, xüsusən də ABŞ və Böyük Britaniya dünya enerji daşıyıcıları bazarını total nəzarətə götürməkdə dünya neft bazarı infrastrukturunun nizamlanmasının dominə edilməsinin müəyyənləşdirilməsi yolunu seçmiş və bununla enerji daşıyıcılarına birja və birjadan kənar mexanizmlərin bütün spektrindən istifadə etməklə qiymətin formalaşdırılmasından onların fiziki olaraq onların bazara çıxarılmasının həyata keçirilməsində bütün mərhələləri əhatə edir. Bunun nəticəsində Azərbaycan da daxil olmaqla ixracatçı ölkələr öz əmtəələrinə qiymətin formalaşdırılması baxımından praktiki olaraq məhrum olunur. Azərbaycanın ixrac neft qarışığı markası “Azərlayt”ın qiyməti faktiki olaraq aparıcı neft informasiyası agentlikləri Platts və Argus tərəfindən, “Brent” neft növünün qiymətinin diskontlaşdırılmasından təyin edilir. İndiki zamanda birja katiovkası yalnız əsas macker neft növləri -Brent(Avropa), WTI Sweet(ABŞ), Middle Est Crude (Yaxın Şərq) üçün müəyyən edilir və neftə dünya qiymətləri əsasən hər həftənin ikinci günləri çıxan və bunun əsasında hər üçüncü gün ehtiyatları üzrə özünün məlumatlarını dərc etdirən ABŞ-ın Energetika Nazirliyinin Amerika Neft İnstitutunun (API) məlumatlarından aslı olur.

Əvvəllər qeyd olunduğu kimi, böyük dünyavi illi şirkətlər və supermeycer şirkətlər dövlət strukturlarının aktiv dəstəyi ilə planetin əsas neft hasil edən rayonları üzərində nəzarətin təminatı və genişləndirilməsi üçün iqtisadi ekspansiya, karbohidrogenlərin daxil olma mənbələrinin diversifikasiyasını və karbohidrogenlərin hasilatının heç də həmişə sabit olmadığı, ilk növbədə İran körfəzi ölkələrindən asılılığın azaldılması siyasətini yürüdür (45,46).

Hazırda Azərbaycan Respublikasının yanacaq-energetika kompleksi (YEK) respublika üçün onun yüksək siyasi, sosial və iqtisadi əhəmiyyəti, dünyanın mövcud reallıqları uçota alınmaqla Azərbaycanın enerji bazarının yalnız praqnozlaşdırmaya deyil eyni zamanda yeni inkişaf ənənələrinin modelləşdirilməsinə əsaslanan, uzun müddətli ixrac strategiyasının formalaşdırılmasını vacib edir. Azərbaycan üçün beynəlxalq enerji daşıyıcıları

bazarındakı yeni ənənələri nəzərə alan strategiyanın işlənməsində prinsipcə yeni yanaşma lazımdır. İxrac satışlarının optimallaşdırılmasının zəruriliyi və SOCAR üçün istehsalçıların diversifikasiyası, karbohidrogenlərin tarixən yaranmış olan Avropa bazarlarına ixrac yönümlülüyünü ortaya qoymuşdur. Azərbaycanın enerji bazarının iki obyektinin inkişaf ənənəsi mövcuddur: bir tərəfdən, Azərbaycana beynəlxalq neft sərmayəsi axınının qaçınılmazlığı, digər tərəfdən isə Azərbaycanın energetika kompleksi üçün onun səmərəli inkişafının sürətlədirilməsində və qloballaşan neft kompleksində onun mövqeyinin dəyişməsi məqsədi ilə xarici investisiya və innovasion amillərin geniş istifadəsinin zəruriliyi. Hazırda “Azərlyt” neftinin əsas ixrac həcmi FOB (göndərilən limanda satış – GLS) şəraitində Novorossiysk, Supsa və Ceyhanda uyğun olaraq “Rosneft”, “SOCAR”, və “BP” şirkətləri tərəfindən satılır və buradan isə Gunver, Glencore, Vitol və başqaları tərəfindən daha sərfəli bazislərlə son istehlakçıya yaxud növbəti vasitəşilərə göndərilməklə satılır. Əlbəttə, Azərbaycan neftçiləri üçün öz neftini özünün satması daha sərfəli olardı, nümunə olaraq CİF(Çatdırılan limanda satış – CLS) şəraitində Hayfada yaxud Triestdə və Neapolda, ancaq apapricı nefttreyderlərin aqrssiv neft siyasəti onları (SOCAR-1) məcbur edir ki, özlərinin neft və neft məhsullarını FOB(GLS) şəraitində satsınlar bu isə onların gəlirliliyinin əhəmiyyətli azalmasına səbəb olur.

Azərbaycanda nefttreydinin ekstensivdən intensiv inkişaf yoluna axınlı keçidinin həyata keçirilməsi, neft və neft məhsullarının ixrac ticarətindən Downstream sektorubda əlavə gəlir əldə etmək məqsədi ilə SOCAR və onun törəmə qurumları qarşısında beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında aşağıdakı vacib vəzifələr durur:

- həllin qəbulunnda yüksək çeviklik səviyyəli prioritet və strateji fəaliyyət regionlarının yaradılması prinsipi üzrə biznesin inkişafını nəzərdə tutan, ixrac ticarətinin idarə edilməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi;
- xarici satış şəbəkələrinə birbaşa çıxışa və daha yüksək qiymət üzrə son istehsalçılarda karbohidrogenlərin reallaşdırılmasına nail olmaq, digər neft

- şirkətlərinin rəqabətinə qarşı durmaq və investisiya ölçüləri, siyasi və iqtisadi risklər uçota alınmaqla prioritet regionun seçilməsi;
- milli neft şirkətinin nəhəng beynəlxalq şirkətlərin udması riskinin azaldılması məqsədi ilə kapitalistləşməsinin yüksəldilməsi;
 - vasitəçi strukturların ləğvi və beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında son istehlakçılara çıxış;
 - investisiyalaşdırma şəraitinin sabitliyinə və qəbul edilmiş qanunların sözsüz (qeyd-şərtsiz) icra olunmasına zəmanət verən, yerli və yabamcı qanunvericiliyə uyğun olaraq xaricdə birbaşa investisiyaların həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılması(xaricdə aktivlər əldə etməklə , SOCAR neft və neft məhsullarının ixracındakı məhdudiyyətləri aşmağa çalışmaqla, bazarda daha böyük pay əldə etmək);
 - özünün neft və neft məhsullarının ixracı üçün etibarlı tranzitin təminatı və nəqliyyat marşrutları və axınlarının diversifikasiyası;
 - beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazanın konyukturasından, xarici və daxili bazarlardakı qiymət fərqlərindən və ixrac kvotaları şəklində nəqliyyat məhdudiyyətlərindən asılılığın azaldılması hesabına risklərin minimallaşdırılması
 - bazarın vəziyyətindən aslı olaraq tələb və təklifin müxtəlif xedjirləmə strategiyası variantlarından istifadə etməklə qiymət risklərinin sığortalanması sisteminin işlənməsi;
 - neft hasil edən şirkətlərlə normal bərabər hüquqlu rəqabət üçün onların ölçüləri həmçinin mülkiyyətin forma və bölgüsündən aslı olmayaraq şəraitin yaradılması, bəlli hüdudlarda dövlət tərəfindən nəzarət olunan rəqabət şəraitində , ölkənin zəngin təbiərsurslarından daha səmərəli istifadə edilməsini təmin etmək olar;
 - müxtəlif treydiq strategiyalarından, arbitrajı, kontanqo və beqvardeyşn treydiq strategiyası modellerini daxil edən müxtəlif treydiq strategiyalarından istifadə etməklə coğrafi diversifikasiyasına nail olmaq.

Son illər ərzində neft ixracı büdcənin doldurulmasında əsas mənbə olmuşdur və Azərbaycan bəlli bir neft ixracatçısı kimi kifayət qədər yüksək qiymətlərin saxlanması, neft və neft məhsullarının ixracından maksimum gəlir əldə edilməsində maraqlıdır. Düzgün ixrac siyasətinin yürüdülməsində, ixrac satışlarının konstruktör çıxışı üçün Azərbaycan Respublikasında istehsal və xaric edilən neft və neft məhsullarının həcmələrinin idarə edilməsində neft treyding sistemlərinə çeviklik, elastiklik və maneə vermə imkanlarının verilməsi zəruridir. Bu kontinqent və bekləmə adını almış enerji daşıyıcıları bazarının inkişaf əhəmiyyətini göstərən müəyyən model və strategiyalarının formalaşdırılmasında törəmə maliyyə alətlərindən və həmçinin arbitraj, xedjirləmə və spekulyasiya imkanlarından istifadənin mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

Ona görə də neft və neft məhsullarının dövlət miqyasında ixrac satış məhsullarının dövlət miqyasında ixrac satış həcmələrinin optimallaşdırılması məqsədi ilə dünya enerji daşıyıcıları bazarının dəyişkənliyində qiymət risklərinin minimallaşdırılması və neftin idarə edilməsindən maksimal səmərəli gəlirlərin alınması üçün kifayət qədər səlahiyyətlərə və maliyyə resurslarına malik, Azərbaycanın karbohidrogenlərinin spotlu və təcili bazarlarda məlum birja və birjadan kənar alətlərdən istifadə etməklə, çevik rəqabətqabiliyyətli satış sistemini qurmağa qadir dövlət neft hasilatının idarə edilməsi şirkətinin yaradılması məqsədə uyğundur. Bu məqsədlə Azərbaycanda neft hasil edən və emalını həyata keçirən şirkətlərin birləşməklə vahid məqsədə, neft və neft məhsullarından maksimum səmərəli gəlirin saxlanmasını təmin etməyə və bu gəlirin dövlət büdcəsində və xüsusi zəmanətli fondlarda yüksək şəffaflıqla qorunub saxlanması və ölkənin gələcək perspektiv inkişafında güclü maliyyə aləti kimi idarəçiliyə cəlb edilməsi aktualdır /68/.

Belə bir şirkət olaraq Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) çıxış edə bilər. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətində aparılan struktur yenidənqurmalar və bütün Downstream segmentindəki və xüsusən də STL (Sales, trading logistics – satış, treyding və logistika) strukturunda modelləşdirmələr. SOCAR – BP

şirkətinin kifayət qədər səmərəli fəaliyyətini səbəb olmuşdur. “SOCAR-BP” yüksək ixtisaslı menecerlərin və təcrübəli treyderlərin cəlb edilməsi şirkətin neftetreydinq təşkilətilərilərinin əhəmiyyətli olaraq güclənməsinə və şirkətin həm regionda və həm də beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında reytinginin yüksəlməsinə imkan vermişdir. “SOCAR-BP” aktivlərinin böyük hissəsinin “SOCAR”-ın mülkiyyətinə keçməsi onun beynəlxalq aləmdə işinin asanlaşdırılmasına, xarici investorların gözündə “SOCAR”-ın leqallaşdığını göstərməklə onun investisiya cəlbətiliyinin yüksəldiyini təmin etmiş və xarici bazarlarda fəaliyyətinin göstərməsinə giriş imkanlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu gün artıq “SOCAR” Türkiyənin “Petkim” şirkətinin səhmlərini əldə etməklə , bu ölkədə ən böyük yatırımcı şirkətlərdən hesab edilir. SOCAR eyni zamanda Şərqi Avropa və Şərqi Asiya ölkələrində də fəaliyyətini genişləndirməkdədir. Şirkətin resurslarının birləşdirilməsi xam neftin emal müəssisələrində (neft emalı və neft-kimya müəssisələrində) və həm də ixrac əməliyyatlarında nəqliyyat xərclərinin azalmasına imkan verir.

Neft şirkətindən, neftetreydinqin miqyasının genişləndirilməsi və coğrafiyasının diversifikasiyası üçün böyük resurslar tələb edildiyi vaxtda beynəlxalqenerji daşıyıcıları bazarının konyukturası uçota alınmaqla, dünya neft bazarına işini qurmuş və diversifikasiya olunmuş biznesə malik, “SOCAR” kimi xüsusi çəkiyə malik oyunçunun ortaya çıxması beynəlxalq neftetreydinq bazarında vəziyyətin dəyişməsinə və qüvvələrin paylanmasına səbəb ola bilər(36).

Bütün dünyada neft-qaz aktivlərinin cari konsolidasiyası fonunda və dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində Azərbaycanın Böyük Britaniya ilə əməkdaşlığı “SOCAR”-ın qlobal səviyyəyə çıxması strategiyasının(Azərbaycanın neft strategiyası) hissəsi kimi, onun törəmə şirkətlərinin dünya supermeycerlərindən birinə çevrilməyə imkan verə bilər. Bu dövlətin siyasətinə, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında aparıcı beynəlxalq meycerlər və treyderlərlə ləyaqətli rəqabət aparmağa qadir güclü neft şirkətinin yaradılmasına yönəlmişdir/10/.

Xarici yanacaq-energetika bazarında səmərəli siyasət aparmaq üçün onun qanunvericilik təminatı vacib əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycandan sərmayənin və xaricdən Azərbaycan şirkətlərinin investisiyalarının çıxarılması reqlamentləşdirən, resurslar və enerji daşıyıcılarının satış bazarı uğrunda mübarizədə milli şirkətləri dəstəkləyən, birgə müəssisələrin inkişafı və ölkədə enerji resurslarının hasilatına(istehsalına), elektrik enerjisi istehsalı da daxil edilməklə xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün qanunların qəbulu və qüvvədə olan qanunlarla düzülüşlərində daxil edilməsi zəruridir. Azərbaycan Respublikasında yanacaq-energetika kompleksinin(YEK) inkişafı üzrə fəaliyyətin kordinasiyası, sənaye, energetika və ekoloji təhlükəsizliyin təminatı və xammal-mineral bazasından səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə Respublika Prezidenti yanında YEK-in strateji inkişafı və ekoloji təhlükəsizlik üzrə komissiya yaradılmışdır /3/.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft (SOCAR) şirkəti dünyanın ən böyük milli neft şirkətlərindən biridir. Neftin çıxarılması, daşınması, catdırılması emalı istehlakında olduğu üçün inteqrasiya olunmuş şirkətdir. Azərbaycan Respublikasının neft sərvətlərindən istifadəni vahid dövlət siyasəti əsasında həyata keçirmək , neft sənayesinin idarəetmə strukturunun təkmilləşdirmək, yanacaq-energetika kompleksinin inkişafını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13.09.1992-ci il fərmanı ilə Azərineft Dövlət Konserninin və Azərneft Kimya İstehsalat Birliyinin bazasında ARDNŞ (SOCAR) yaradılmışdır. Hal-hazırda ARDNŞ kapital həcminə görə dünyanın 68ci ən böyük milli neft şirkətidir (3-8).

ARDNŞ respublikanın bütün ərazisində, o cümlədən quru və dəniz ərazilərində neft və qaz yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, neftin, qazın, qaz kondensatının hazırlanması, emalı və nəqliş həçinin onlardan alınan məhsulların daxili və xarici bazarlarda satışı ilə məşğul olur. ARDNŞ həmçinin böyük həcmdə elmi-tədqiqat və layihə işləri yerinə yetirir. Hazırda Azərbaycan neftlə zəngin 57 yataq mövcuddur ki, bunun da 18-i Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda qalanları isə qurudadır. Ümumiyyətlə, Xəzər hövzəsi 30 milyard tona

yaxın neft, 18..20 trilyon m^3 həcmində qaz ehtoyatlarına malikdir ki bu da dünyanın karbohidrogen resurslarının 15%-ni təşkil edir. Xəzər hövzəsinin Azərbaycana aid hissəsində isə 3...5 milyard ton neft, 5 trilyon m^3 qaz ehtiyatı mövcuddur. Azərbaycanda neft hasilatı 2005-ci ildən etibarən artmağa başlamışdır. Belə ki, Azəri-Çıraq-Günəşli layihəsi üzrə -cu ildə neft hasilatı 54.9 milyon ton, Şahdəniz layihəsi üzrə kondensat hasilatı isə 2.1 milyon ton olmuşdur.

ARDNŞ bir neçə şəhərdə öz nümayəndəliyini açıb. Rumuniyada ARDNŞ neft-kimya emalı kompleksinin tikilməsi və onun məhsullarının Avropa bazarlarında satılmasını planlaşdırmışdır. İsveçrədə ARDNŞ-nin törəmə şirkəti olan SOCAR TRADINGSA 2008-ci ildə açılmışdır. Onun əsas funksiyası Avropada Azərbaycan neftinin satışını təşkil etməkdir. 2007-ci ildə Türkiyənin Petkim neft-kimya müəssisəsi hərraca çıxarılmışdır. Tenderin qalibi ARDNŞ Türkiyənin “Turcas” və Səudiyyə Ərəbistanının “İnjas” şirkətinin quduğu konsersinin olmuşdur. Bu müəssisənin yerləşdiyi ərazidə daha böyük gücə malik NEZ inşa edilərək 2016-cı ildə istismara verilmişdir. Konsersinin bu lahiyyədə 10 milyard dollar xərclənmişdir. ARDNŞ eyni zamanda 2011-ci ilin sonunadək Ukraynada 17 YDM(yanacaq doldurma məntəqəsi), 2015-ci ildə isə Rumuniyada 300 YDM işə salmışdır. 16.11.2011 ci ildə ARDNŞ “Exxon Mobil” şirkətinin İsveçrə filialı olan Esso Schweir GmbH-ı satın aldı/12/.

ARDNŞ-in daha bir törəmə şirkəti SOCAR Energy Georgia MMC qonşu Gürcüstan respublikasında 2006-cı ildə qurulmuşdur. Şirkət Gürcüstandakı neft satışının 72%, dize satışının 61%-nə nəzarət edir və eyni zamanda Kulevi neft terminalı da ona məxsusdur. SOCAR hər ay Gürcüstana 20 min ton neft məhsulu və 15 min ton benzin ixrac edir. Sonuncu 2013-cü ildə istifadəyə verilməklə Gürcüstanda ARDNŞ-ə məxsus yanacaq doldurma məntəqələrinin sayı 114-ə çatmışdır/10/.

OPEC ekspertlərinin qənaətinə görə təşkilata üzv ölkələrin hasilatı azaltması nəticəsində dünya enerji daşıyıcıları bazarında neft qiymətlərinin

qiymətinin artması proqnozlaşdırılır. Belə ki, Azərbaycanda 2014-cü ildə hasilat 42.076 mln.ton, 2015-ci ildə 41.628 mln.ton və 2016-cı ildə isə 41.05 mln.ton olmuşdur. Bununla belə neft ehtiyatları ən çox olan 22 ölkə sırasında Azərbaycan 21-ci yerdə (7 mlrd barel), Venesuela 1-ci yerdə (297.57 mlrd.barel), Rusiya 8-ci yerdə (80 mlrd.barel), Qazaxıstan 11-ci yerdə(30.002 mlrd barel), İran 4-cü yerdə (140.3 mlrd.barel), ABŞ 14-cü yerdə (23.267 mlrd.barel), Norveç 22-ci yerdə (6.9 mlrd.barel) durur.

Dünyada gündəlik ən çox neft hasilatına malik 10 ölkə sırasında Azərbaycan yoxdur. Azərbaycan gündəlik 1 milyon barel neft hasilatı ilə(dünya hasilatının 1.2%) dünyada 21 yerdədir. İlk onluqda isə 1-ci RF-10.9 mln barellə(dünya hasilatının 12.28%), 2-ci yerdə Səudiyyə Ərəbistanı- 9.9 mln. barellə(dünya hasilatının 12.65%), 3-cü yerdə ABŞ – 8.453 mln.barellə(dünya hasilatının 11.3%), 4-cü yerdə İran – 4.231 mln.barellə (dünya hasilatının 4.77%), 10-cu isə Meksika – 2.934 mln.barellə (dünya hasilatının 3.09%) tutur.

Bu gün global enerji siyasətində başlıca problemin neftin qiymətinin tənzimlənməsi ilə bağlı olduğunu vurğulamaq əbəsdir. Çünki bu, öz təsirləri ilə hər kəsə məlum olan və son illər müxtəlif sferalarda intensiv şəkildə müzakirə edilən aydın həqiqətdir. Ənənəvi yanaşmalara görə, dünya enerji daşıyıcıları bazarında neftin qiymətinin artıb-azalması neft hasilatındakı dinamikaya da adekvat əsir göstərən iki mühüm amildən biridir. Digər amil isə yüksək inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf tempi göstəricidir. Bu iki amil bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir və birbaşa olaraq biri digərindən aslıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın yüksək inkişaf sürəti enerji daşıyıcılarına tələbatın və neftin qiymətinin artmasını təmin etmiş olur. Eyni zamanda neftin bahalaşmasının mütamadı xarakter alması bu enerji növünə tələbat olan ölkələrdə fəaliyyətin azalmasına gətirib çıxarır. 2014-cü ilin ortalarında etibarən neft qiymətində müşahidə edilən qeyri-sabitlik prosesini şərtləndirən səbəblərdə bu və ya digər dərəcədə bu iqtisadi qanunauyğunluq çərçivəsində özünü biruzə vermişdir. Belə ki, neftin qiymətində izlənən ən yüksək inkişaf dinamikası 2014-cü ildə pik həddə çatmışdır ki, bu da neft hasil edən

ölkələrdə hasilatın artırılması prosesini sürətləndirmişdir. Deməli, SOCAR üçün eləcə də bütün neft və neft məhsulları ixrac edən şirkətlər üçün beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında qiymətlərin sabitliyinin təminatı OPEC və qeyri - OPEC ölkələri arasında siyasi məqsədlərdən uzaq, kompromisin saxlanması ən optimal həll olaraq qəbul edilməlidir.

Fəsil 3. Azərbaycan enerji daşıyıcılarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsində dünya enerji daşıyıcıları bazarının təsirləri

3.1. Dünya enerji istehsalı və istehlakının perspektivləri: resursların azalması və elmi-texniki tərəqqinin qarşılıqlı təsirlərinin dinamikası

20-ci əsrin başlanğıcında Azərbaycan Çar Rusiyasının tərkibində hər il dünya bazara milyon tondan artıq neft məhsulu – kerosin, benzin, sürtgü yağları və mazut göndərirdi. 1917-ci il inqilabından sonra Azərbaycan özünün karbohidrogen resurslarını Nobel qardaşlarının Bakıda yaratdıqları şirkət vəsaiti ilə dünya bazarına çıxarırdı. 1922-ci ildə SSR hökuməti ilk “Nefte eksport” müəssisəsinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi və bir müddət keçdikdən sonra onun yerinə daha müvəffəqiyyətli “Neftesindikat” gəldi. Yeni dövlət müəssisəsi aktiv olaraq xaricə özünün neft məhsullarını göndərirdi və “Neftesindikat”ın xaricdə ilk filialı və xarici mülkiyyəti yarandı. Nəticədə Qərbi və Şərqi Avropada Bakı nefti hesabına minə qədər benzin doldurma stansiyalarına şərik olan birliyi yarandı.

İxrac əməliyyatlarının həcmi sabit olaraq artırdı və 1931-ci ildə müəssisənin yenidən təşkil edilməsi haqqında sual otaya çıxdı. Xarici bazarda neft məhsullarının stışı üzrə əməliyyatların aparılmasına inhisar hüququ olan “Soyuznefteeksport” yarandı. –ci ildə neft məhsullarının ixrac həcmi 6 mlnşton həddini aşdı. Bu göstərici ikinci dünya müharibəsinin başlanğıcına qədər dəyişmədi. O zaman “Soyuznefteeksport” keçmiş SSR-də ilk və yeganə neftetreyder olmuşdur. Yenidənqurmanın başlanğıcında “Soyuznefteeksport” bütün dünyada geniş filiallar şəbəkəsinə malik böyük şirkət kimi təsəvvür edilirdi. Azərbaycan Respublikasının neft sərvətlərindən istifadəni vahid dövlət siyasəti əsasında həyata keçirmək, neft sənayesinin təkmilləşdirmək, yanacaq-enerji kompleksinin inkişafını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının prezidentinin 13.09.1992-ci il fərmanı ilə “Azərneft” Dövlət Konserninin və “Azərneftkimya” İstehsalat birliyinin bazası əsasında Dövlət Neft şirkəti

yaradılmışdır. Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı vaxtlarda Azərbaycanda neft sənayesini özündə birləşdirən Azərneft birləşdiyi və idarə etdiyi müəssisələrin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ittifaq əhəmiyyətli trest və ya birlik kimi müxtəlif ittifaq və respublika təşkilatlarına tabe olmuş və “Azərneft” komitə, “Azərneftkombinat”, “Azərneftçixarma” birliyi adlandırılmışdır. Şirkətin nəznində iki neft ayırma zavodu (NEZ), bir neçə beynəlxalq neft-qaz boru kəməri var. Hal-hazırda ARDNŞ kapital həcminə görə ünyanın 68-ci ən böyük şirkətidir /2,3/.

ARDNŞ-in fəaliyyət sahələri aşağıdakılardır: neft-qaz yataqlarının kəşfiyyatı; neft-qaz hasilatı; neftin təbii qazın emalı; neft kimyası; enerji daşıyıcıların nəqli; xidmətlər. ARDNŞ-ə tabe olan Azərneftyağ Neft Emalı Zavodu yanacaq və yağların istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Burada neftin emalı nəticəsində benzin, kerosin, dizel distillatları, mühərrik, sənaye, turbin, transformator, digər müxtəlif yağlar istehsal olunur. Son iki ildə burada istehsal olunan yanacaq distillatlar təkrar emal üçün Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı zavoduna (BNEZ) nəql olunur. 2010-cu ildə zavodda 215.2 min ton ilkin emal benzin, 174.9 min ton kerosin, 599.8 min ton dizel distillatları, 1.3 min ton mühərrik yağı, 27.6 min ton sənaye yağı, 7.9 min ton turbin yağı, 14.1 min ton transformator yağı, 36.2 min ton digər yağlar və 241.4 min ton bütün istehsal olunmuşdur. Heydər Əliyev adına BNEZ-də xam neftin emalı yanacaqları üstün istehsal sxemi ilə aparılır. Azərbaycan neftinin 24 çeşidindən 21-i Heydər Əliyev adına BNEZ-də emal olunur ki, bunlardan da öz növbəsində 15 adda neft məhsulu, o cümlədən avtomobil benzinləri, aviyaşiyə kerosini, dizel yanacağı, mazut, neft konsu və s. istehsal olunur. Zavod respublikanın neft məhsullarına olan tələbatını tam ödəyir. Bundan başqa istehsal olunan neft məhsullarının 45%-i xarici ölkələrə ixrac olunur. Qaz Emalı Zavodu Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamına uyğun olaraq ARDNŞ-in strukturuna aid edilmişdir. Qaz Emalı Zavodunda “Azneft” İB-də hasil edilmiş təbii qaz və səmt qazları emal edilir. Zavodun məhsullarına təmizlənmiş qaz, maye qaz və qaz benzini aiddir. 2010-cu ildə müəssisədə 4.03 mlrd. m^3 təmizlənmiş qaz, 24.8 min. ton mayeləşdirilmiş və 26.7

min.ton qaz benzini istehsal edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Neft-Kimya sənayesində idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 2 aprel 2010-cu il tarixli sərəncamına əsasən “Azərikimya” ARDNŞ-in təbəçiliyinə verilmişdir. “Azərkimya” İB-nin strukturunda “Etilen-Polietilen” zavodu, “ Səthi Aktiv Maddələr” zavodu,”Üzvi sintez” zavodu,”Mexaniki Təmir” zavodu, “Kimyalahiye” institutu, Təmir-Tikinti idarəsi, Nəqliyyat və Xüsusi Texnika idarəsi və Anbar Təsərrüfatı daxildir. “Azərikimya” İB-də istehsal olunmuş məhsullara propilenŞ polietilen, butilen-butadien frouesiyası, propilen oksidi, propilen qlikol, izopropil spirti, pirokondeusat, maye xlor və qələvi aiddir /3/.

ARDNŞ istər dənizdə, istərsə də quruda neft və təbii qazın daha səmərəli hasil olunması məqsədilə dünyanın bir çox şirkətləri ilə birgə layihələr həyata keçirir. Bu günə qədər ARDNŞ dünyanın 20-dən artıq ölkəsinin 30-dan çox şirkəti ilə Azərbaycanın neft və qaz yataqlarının birgə işlənməsinə dair 26 saziş imzalamışdır. Özünün mühümlüyunə qlobal əhəmiyyətinə görə “Azəri-Çıraq-Günəşli”, “Şahdəniz”, “Bakı-Tiblisi-Ceyhan”, “Cənubi Qafqaz”, “TANAP” və “TAP” qaz kəmərləri layihələri çox böyük önəm kəsb edir. “Azəri-Çıraq-Günəşli” layihəsi çərçivəsində hasil olunan neft dünya enerji daşıyıcıları bazarında BTC əsas ixrac neft kəməri vasitsilə nəql olunur. Bakıdan Türkiyənin Ceyhan limanına çəkildən və uzunluğu 1770 km-ə qədər olan bu kəmərlər Xəzər dənizindən Aralıq dənizinə qədər 3000 m hündürlündə dağlardan, 1500 çay keçdikdən və 7 seysmik zonadan keçməklə çatır. Neftin nəql olunma sürəti 2 m/s təşkil edir. Bu kəmərin çəkilməsi respublika, region və bütövlükdə Avropa İttifaqı ölkələrinin enerji təhlükəsizliyi baxımından geostrateji əhəmiyyətə malikdir. BTC kəməri iqtisadi cəhətdən çox sərfəli olduğundan Xəzər hövzəsi ölkələrindən Qazaxıstan və Türkmənistan da öz neftlərinin bir hissəsini bu kəmərlər vasitəsilə nəql etdirirlər /4/.

ARDNŞ və lahiyə iştirakçıları olan BP, Lukoil, NİCO, Statoil, TPAO və TOTAL şirkətləri arasında 4 iyun 1996-cı ildə dünyanın ən iri qaz və qaz-kondensat yataqlarından olan və Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Şahdəniz” perspektiv sahəsinin kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü

haqqında saziş imzalanmışdır. “Şahdəniz” yatağının təbii qaz ehtiyatı 1 trln. m^3 -dən çox, kondensat ehtiyatı isə 300 mlnştondan çox qiymətləndirilir. Yatağın işlənməsinin birinci çərçivəsində ildə 8 mlrd. m^3 təbii qaz hasilatı praqnozlaşdırılmaqla, bu qazın 6 mlrd. m^3 -nin Türkiyəyə, 0.3 mlrd. m^3 -nin Gürcüstana və 1.5 mlrd. m^3 -nin isə respublika daxili tələbatların ödənilməsi üçün istehlakı nəzərdə tutulmuşdur. Yatağın işlənməsinin ikinci mərhələsində isə praqnozlara görə, ildə təxminən 12 mlrd. m^3 qaz hasil edilməlidir.. 2015-ci ilə kimi “Şahdəniz” yatağını ildə təqribən 20 mlrd. m^3 qaz hasilatı praqnozlaşdırılırdı. Dünyanın ən zəngin qaz-kondensat yataqlarından sayılan “Şahdəniz” yatağının hasilatı 2006-cı ilin dekabrında başlanmışdır. 2010-cu il aprel ayının 1-dək bu yataqdan 18.8 mlrd. m^3 qaz hasil edilmişdir. 2007-ci il mart ayından etibarən Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Şahdəniz” yatağından hasil edilən təbii qaz “Bakı-Tiblisi-Irzurum” boru kəməri vasitəsi ilə Gürcüstana nəql olunmağa başlanıb. 2007-ci ilin iyulundan isə “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağından hasil edilən təbii qaz BTƏ marşrutu üzrə Cənubi Qafqaz boru kəməri ilə Türkiyə sərhəddini aşaraq bu ölkənin qaz kəmərləri sisteminə daxil olmuşdur. Cənubi Qafqaz qaz boru kəməninin ötürücülük qabiliyyəti ildə 20 mlrd. m^3 həcmində qiymətləndirilir. BTƏ qaz kəməri yalnız Azərbaycanın deyil, eyni zamanda Qazaxıstan və Türkmənistanın maraq dairəsindədir. Belə ki, bu ölkələr də gələcəkdə Cənubi Qafqaz boru kəməri vasitəsi ilə öz qazının nəql etməyi palanlaşdırır. Bundan əlavə, Yunanıstan ilə Türkiyə arasında imzalanmış saziş əsasən Ankaradan Komitiyə qədər qaz boru kəmərinin çəkilməsinə dair saziş izalanmışdır. Bu isə, “Şahdəniz” qazının Türkiyədən başqa, Yunanıstan, İtalya, Balkan yarımadası dövlətlərinə və Avropa ölkələrinə nəql olunmasına zəmin yaradıb. Qeyd olunanlarla yanaşı ARDNŞ-in strukturuna 26 müəssisə və 36 birgə müəssisə daxildir.

2010-cu il mart ayının 9-da Çıraq Neft Lahiyəsinə (ÇNL) sanksiya verilməsinə dair qətnamə imzalanmış və bu lahiyə 6 mlrd.dollar yönəldilmişdir. Layihə çərçivəsində Xəzər dənizində yeni platforma – Qərbi Çıraq Hasilat, Qazma

və Yaşayış Blokulu platforma inşa olunmuşdur. Layihənin bütün tikinti və quraşdırma işləri daxili qüvvələr hesabına yerinə yetirilmişdir. “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlar blokunun 15 il əvvəl başlanmış işlərinin davamı olan Çıraq Neft Layihəsindən ilk neft hasilatı 2013-cü ildə planlaşdırılmışdır.

Milli neft strategiyasının uğurla reallaşması şəraitində karbohidrogen ehtiyatlarının xarici şirkətlərlə birgə istehsalı və ixracı ilə genişlənir və bunun sayəsində dövlətimizin valyuta daxilolmaları sürətlə artmaqdadır. Dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya olunma nəticəsində neft gəlirinin idarə edilməsi sahəsində iqtisadiyyatda ən yaxşı təcrübələrin tətbiqinə yol açdı. Bununla əlaqədar neft strategiyasının məntiqi olaraq Azərbaycana daxil olan böyük neft gəlirlərinin toplanması və məqsədyönlü şəkildə istifadəsini təmin etmək məqsədi ilə 1999-cu ildə Dövlət Neft Fondu yaradıldı. Neft Fondunun yaradılması ilə neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölgüsü, onların səmərəli və məqsədyönlü şəkildə idarə edilməsi üçün əsaslı təminat quruldu.

Belə ki, 2001-2011-ci illər ərzində Neft Fonduna ümumilikdə 56.5 mlrd.dollar daxil olmuşdur ki, bu vəsaitin 30.4 mlrd.dolları və yaxud 53.8%-i yığıma yönəldilmişdir və 2011-ci ildə 491.5 mln.dollar səviyyəsində olan Neft Fondunun vəsaiti 10 il ərzində 62 dəfə artaraq 30.4 mlrd.dollar çatmışdır /5-10/.

Dövlətin artan maliyyə axınları hesabına ölkədə mühüm investisiya, o cümlədən regional proqramların və infrastruktur layihələrin maliyyələşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Ölkənin maliyyə potensialının artması nəticəsində qeyri neft-sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yaranmışdır.

Dünya ölkələri, xüsusilə Avropa İttifaqına üzv ölkələrlə birbaşa nəqliyyat əlaqələri genişlənmiş, BTC neft ixrac kəməri və BTƏ qaz kəməri ixrac kəməri dünyada enerji təhlükəsizliyini təmin olunmasına layiqli töhfələr vermişdir.

2012-ci ildə “Şahdəniz-2” lahiyyəsi üzrə Trans Anadolu qaz boru kəmərinin (TANAP) tikintisi ilə hasil olunacaq qazın uzunmüddətli sazişləri əsasında Avropa İttifaqı ölkələrinə ixrac edilməsi üçün mühüm addımlar atıldı, Trans Anadolu və Trans-Adriatik qaz boru kəmərlərinin inşasına dair sazişlər imzalandı. 2018-ci ildə istismara verilməsi gözlənilən TANAP-ın ilkin ötürücülük qabiliyyəti ildə mlrd. m^3 olacaq kəmərin bu qabiliyyətinin 2023-cü ildə 23 mlrd. m^3 -ə və 2026-cı ildə isə 31 mlrd. m^3 -ə catdırılması nəzərdə tutulur.

2013-cü il iyunun 28-də “Şahdəniz” konsorsiumunun “Şahdəniz-2” lahiyyəsi çərçivəsində hasil olunacaq qazın Yunanısta, İtalya və Cənub-Şərqi Avropadakı istehsalçılara catdırılması üçün Trans-Adriatik qaz boru kəmərinin seçildiyini elan etmişdir. Uzunluğu 870 km olan və ilkin olaraq 5.2 mlrd.dollar məbləğində qiymətləndirilən TAP lahiyyəsi Cənubi Qafqaz qaz kəmərinin (BTƏ) və Trans-Anadolu qaz kəmərinin davamıdır. Bu boru kəməri “Şahdəniz-2” yatağından çıxarılan qazın Yunanıstan və Albaniya vasitəsi ilə, Adriatik dənizi ilə İtalyanın cənubuna, oradan da Qərbi Avropaya nəqlini nəzərdə tutur /5/.

2014-cü il sentyabrın 20-də Bakıda “əsrin müqaviləsinin” 20 illiyinə və “Cənub” qaz dəhlizinin təməlinin qoyulmasına həsr olunmuş təntənəli mərasim keçirildi. Mərasimdən sonra təbii qaz boru kəmərləri zənciri kimi qiymətləndirilən “Cənub” qaz dəhlizinin təməli qoyuldu.

2015-ci il martın 17-də Türkiyənin Qars vilayətinin Selim rayonunda TANAP-ın yəməli qoyuldu. TANAP Yunanıstan sərhəddinədək uzanacaqdır.

“Əsrin müqaviləsi” ilə əsas qoyulmuş milli neft strategiyasının uğurlarının nəticəsi olaraq Azərbaycan regionun lider dövləti, eləcə də regional və qlobal iqtisadi layihələrin aparıcı iştirakçılarından biri kimi tanınmasına şərait yaranmışdır /5/.

Azərbaycanın yanacaq-energetika kompleksi asan olmayan dövrünü yaşayır. Enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin heç şübhəsiz yüksək olduğuna ($\approx 70\$$) baxmayaraq, son illər neftin və qazın hasil olunması və nəql olunması üçün yeni

texnologiyaların cəlb edilməsi və kəmərlərin şaxələndirilməsinə, dövlətin təkmil vergi siyasətinin olmasına baxmayaraq, karbohidrogenlərin ticarəti modelinin optimallaşdırılmasında yeni innovasiyalı yanaşma tələb edilir. Əksər ekspertlərin etiraf etdiyi kimi Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün indiki zamanda optimal model resurs- innovasiyalı model hesab edilir. Xabertin nəzəriyyəsinə uyğun olaraq, Azərbaycanda neft hasilatının pik səviyyəsinin keçildiyi (2010-cu il, 50.838 mln.t) və asan çıxarılan neft ehtiyatlarının hədudsuz olmadığı fondu uçota alınmaqla, Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının dünya enerji daşıyıcıları bazarında səmərəli fəaliyyət göstərən ticarət strukturu olmadan yaxın gələcəkdə dinamik inkişafın təminatı qeyri-mümkündür. Məhz buna görə Azərbaycanın YEK-in səmərəli iqtisadi inkişafı modelinin işlənməsi, hər bir ton neftdən maksimum gəlirin alınmasını təmin edən və Azərbaycan neft bazarının (enerji daşıyıcıları) strukturunun inkişaf vektorunun Upstream seqmentdən Downstream seqmentinədək kordinal köklü innovasiya dəyişiklikləri yönündə sürüşməsi dövlətin əsas prioritet vəzifələrindən hesab edilir. Enerji daşıyıcılarının biznesinin səmərəli idarə edilməsi, xüsusən də Downstream strukturunda vacib olub respublikamızın yanacaq-energetika sektorunun potensial inkişafında hələ də yetərinə istifadə edilmir /54/.

Azərbaycanın YEK strukturunun yeni bazar iqtisadi münasibətlərinə keçməsi şəraitində karbohidrogenlərin həm bütün dünya üzrə qlobal stoxastik dəyişmə xarakteri və həm də beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının konstruksiyasının formalaşmasının spesifikasiyasının nəzərə alınması zəruridir. Bu Azərbaycan neftçilərinin, alim və mütəxəssislərinin tədqiqat vektorunu dəyişməyə və bazar münasibətlərinin əhəmiyyətli anlaşılması paradigması hədudlarından kənarda, tələb və təklif obyektiv iqtisadi qanununa əsaslanan, problemin həllinin axtarışına məcbur edir /54/. Bu tam mənada Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının postsovet məkanında və onun hədudlarından kənarda ticarətinin öyrənilməsi probleminə aiddir. Əvvəllər qeyd olunduğu kimi, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında baş verən proseslərin öyrənilməsinə sinergetik yanaşma Azərbaycanın neftenergetik

şirkətinin dünya bazarında fəaliyyəti nəticələrinin və inkişaf ənənəsinin daha tam olaraq qiymətləndirilməsi üçün yeni imkanlar açır. Bu beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının yerli analitiklərinə dünya neft sənayesinin inkişaf dinamikası və ənənəsinin kifayət qədər tam tətbiq olunmasına imkan verməklə Azərbaycanın enerji daşıyıcıları bazarında baş verən və bu saatda bazar iqtisadiyyatının qanunlarına tabe olmayan səbəbləri aşkar etməyə və onları global enerji daşıyıcıları bazarında Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının ticarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə vəzifələr prizmasında tətbiqinə imkan verir. Azərbaycanın enerji daşıyıcıları bazarında baş verən və bu saatda bazar iqtisadiyyatının qanunlarına tabe olmayan səbəbləri aşkar etməyə və onları global enerji daşıyıcıları bazarında Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının ticarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə vəzifələr prizmasında tətbiqinə imkan verir. Azərbaycanın enerji daşıyıcıları bazarında baş verən və bu saatda bazar iqtisadiyyatının qanunlarına tabe olmayan səbəbləri aşkar etməyə və onları global enerji daşıyıcıları bazarında Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının ticarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə vəzifələr prizmasında tətbiqinə imkan verir. Azərbaycanın enerji daşıyıcıları bazarında baş verən və bu saatda bazar iqtisadiyyatının qanunlarına tabe olmayan səbəbləri aşkar etməyə və onları global enerji daşıyıcıları bazarında Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının ticarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə vəzifələr prizmasında tətbiqinə imkan verir. Azərbaycanın enerji daşıyıcıları bazarında baş verən və bu saatda bazar iqtisadiyyatının qanunlarına tabe olmayan səbəbləri aşkar etməyə və onları global enerji daşıyıcıları bazarında Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının ticarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə vəzifələr prizmasında tətbiqinə imkan verir.

Ənənəvi Azərbaycan nefti “Azərlayt” FOB şəraitində (FOB-göndərilən limanda satış) Ceyhanda, Supsada və Novorossiyskdə satılır ki, bu da neftetreydinin imkanlarını əhəmiyyətli şəkildə daraldır və bununla da əlavə gəlirin saxlanması qeyri mümkün olur. Azərbaycanın ixrac etdiyi neftin əsas alıcıları İtalya, İzrail, Türkiyə, Yunanıstan və s. hesab olunur. Odur ki, Azərbaycan neftinin İtalya, İzrail yaxud Yunanıstan limanlarına FOB şəraitində göndərmək üçün bu regionda tankerlər donanması saxlamağı iqtisadi cəhətdən əlverişli deyildir. Azərbaycanın Ceyhan limanında və Supsa limanında (Kulebi terminalı) yeni xabları “Azərlayt” neftinin dünya enerji daşıyıcıları bazarında dövriyyəsinin əhəmiyyətli şəkildə artmağa imkan verir. Azərbaycan neftinin dünya enerji daşıyıcıları bazarında tələb edilən olmasını şərtləndirən onun kimyavi tərkibidir (Cədvəl 3.1). “Azərlayt” neftinin tələb olunmaqlığını artıran əlavə amillərdən biri də Azərlayt FOB Ceyhan və Azərlayt FOB Kulebi təcili müqavilələri ola bilər ki, bu da Azərbaycan neftinin onsuz da dünya enerji daşıyıcıları bazarında reytingi düşən “Brent” və “Urals” sortlarına nəzərən mövqeyinin əhəmiyyətli şəkildə

“irəliləməsinə” imkan verməklə, spotlu ticarətdən daha uzun müddətdə icrası üçün forvardlı müqavilələrdən istifadə olunmaqla təcili müqavilələrin önə çəkilməsini saxlamış olur.

Cədvəl 3.1

Bəzi neft sortlarının kimyavi tərkibi

Kimyavi tərkibi							
Sortlar	Sıxlıq, ρ, q/sm³	C	H	S	N	O	Kül
		%-lə	%-lə	%-lə	%-lə	%-lə	%-lə
Suraxanı (AR)	0.793	85.34	14.14	0.03	-	0.49	-
Qroznı (RF)	0.850	85.95	13.0	0.14	0.07	0.74	0.10
Uxtin (RF)	0.897	85.3	12.46	0.88	0.14	-	0.01
Kaliforniya (ABŞ)	0.912	84.0	12.7	0.40	1.70	1.20	-

Məhz “Azərlayt” sortuna görə yaradılmış Ceyhan və Supsa xabları Azərbaycanın Azərlayt neft sortunun ticarəti üçün açıq bazarın formalaşdırılması üçün şəraitin yaradılmasına Azərlaytın Brent və Uralsə nəzərə alınmayan qiymət diskontunun artmasına və Azərlayt nefti üçün avropa ticarət meydançası əldə etməyə, müstəqil qiymət statusuna doğru addım atmağa və beləliklə, qiymətlərin tam olaraq Brent, Light və Urals sortlarının kotirovkalarından asılılığından qismən çıxmağa kömək edə bilər ki, bu da həm Azərbaycan dövlət neft şirkəti üçün və həm də dövlətin vergi maraqları üçün çoxlu müsbət xüsusiyyətlər əldə edilməsinə gətirə bilər.

Azərbaycanın nefttreydinin spesifik əlamətləri:

- bazar əlamətləri, adekvat ticarət mexanizmi və qiymət əmələ gəlməsi kimi xarakterik xüsusiyyətlərinə malik sərbəst bazarın olmaması daxili neft məhsulları bazarının liberallaşmasına maneə olmaqla, dövlət və milli şirkətlər tərəfindən ixrac qiymətlərinin səviyyəsinə və dinamikasına təsir qollarını zəiflədir;
- neft məhsullarının daxili qiymətlərinin formalaşması prosesin böyük şaquli-integrə olunmuş şirkətlərin inhisarçılığı və onların tabeçiliyində olan kiçik neft emalı müəssisələrinin bazarda rəqabət qabiliyyətinin olaması və bununla da qiymətin əmələ gəlməsində “şəffaflığın” azalmasına, indikatorların və etalonların yaradılmasına maneə olur. Praktiki olaraq Azərbaycanda bütüb neft emalı müəssisələri ARDNŞ-ə daxil olduğundan neft emalı sahəsində inhisarçılığı daha da gücləndirir;
- dövlət orqanlarının qiymət əmələ gəlməsinə güclü təsiri və 10...15% neft məhsullarının qiymətinin əmələ gəlməsi üzrə məqsədyönlü dövlət siyasətinin olması indiki zamanda ona gətirmişdir ki, daxili bazarda xammalın kifayət qədər bolluğuna baxmayaraq neft məhsullarının qiyməti dayanıqlı xarakterə malik olur və stabilləşdirici amil hesab edilir;
- neft məhsullarının birja bazarının likvidliyinin yetərsizliyi, şəffaf qiymət əmələ gəlməsinin və bazar rəqabətinin olmaması iştirakçılar haqqında və birjadan kənar müqavilələr şəraitində məlumatların əlçatmazlığı (OTC-over the counter derivatives market – birjadan kənar bazar) /56/;
- sivilizasiyalı birja bazarının inkişaf etməsi və törəmə maliyyə alətləri bazarının olmaması. Birjalar yalnız ticarət və qiymət əmələ gəlməsi prosesinin aləti olub, başlanğıcında neft şirkətlərinin satış siyasətindən inzibati təsirlərdən asılı olur və istilən birja müqaviləsinin və onun qiymətinin tənzimləyici tərəfindən şübhə altına alındığı riski həmişə mövcud olur. Birja ticarəti onun bu günkü şəklində anonimliyi mövcud deyildir və Azərbaycanın birja bazarının açıqlığını şərtləndirmir;

- çevik treyding siyasətini yürütməyə imkan verən Azərbaycanın əveriqli coğrafi və geosiyasi mövqeyi (Şərq-Qərb və Şimal-Cənub istiqamətində yaxud Avropa və Asiyanın qovşağında olması);
- pik istehlak dövründə tələb və təklifin disbalanslığını hamaralamaq məqsədilə neft məhsullarının ehtiyat toplanması sisteminin olmaması;
- bu və ya digər şirkətdən neftin boruda nəqli üçün təqdim edilən qrafikə uyğun yaxud heç bir səbəb göstərmədən imtina ediləcək inhisarçılıqdan uzaq, güclü nəqliyyat infrastrukturuna malik olma (7 kəmərlər sistemi);
- müqavilələrin müşayət edilməsi üçün aydın vergi və hüquqi sistemin mövcud olması;

Son zamanlar Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında özünün iştirakını genişləndirmək üçün böyük dünyavi ticarət mərkəzlərindən Cenevrə, London, Vyana və başqalarında özünün tabeçiliyində olan treyding bölmələri yaratmaqla cəhd edir. Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında özünün iştirakını genişləndirmək məqsədi ilə və neft və neft məhsullarının reallaşdırılmasından gəlirin artırılması üçün ARDNŞ xaricdə uyğun zamanda özünün neft-treyding bölmələrini yaratmağa və bununla da dünya bazarlarında treyding əməliyyatlarının rentabilliliyinin yüksəldilməsi üçün şirkət rəhbərliyi bununla dünyanın aparıcı birja və birjadan kənar ticarət mərkəzlərinə birbaşa girişə malik olmağa diqqətini artırdığını göstərir.

Azərbaycan neftinin satış bazarları

Neft və neft məhsullarının ixracı – Azərbaycandan beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarına əsas əmtəə göndərmə maddəsidir. Respublikamızın müasir tarixində (neft strategiyası qəbul edildikdən sonra) dünya enerji daşıyıcılarının əhəmiyyətli həcminə nəzarət etməklə, böyük ixracatçı ölkə kimi çıxış edir (neftin ixracı üzrə 21-ci ölkədir). Daxili istehlakın stabilləşməsi şəraitində xammal və neft məhsullarının netto-ixracı yeni yataqların hasilatının bərpası hesabına artırılır.

Azərbaycanda neftetreydinq evolusiyası ilə sıx əlaqədar olan vacib və aktual məsələlərdən biri neft nəql etdirmə infrastrukturunun inkişafı və diversifikasiyası məsələsidir. Azərbaycanın unikal coğrafi və geosiyasi vəziyyəti(mövqeyi), karbohidrogenlərin etibarlı tranzitnin təminatında onun yanacaq-energetik resurslarla təhcizatı, onların səmərəli ixracı və tranzit funksiyasından gəlir əldə edilməsi üçüb bütün zəruri ilkin şərtləri təmin edir. Avropa və Asiyanın qovşağında tarixi “ipək yolu” üzərində və Şimal-Cənub, Şərq-Qərb dəhlizlərinin keçdiyi ərazidə olduğundan, Azərbaycanın strateji marağı özünün və Xəzər hövzəsi ölkələrinin karbohidrogen resurslarının Avropa bazarlarına çıxarılması üçün vahid energetik və enerji nəqlətdirmə infrastrukturunun formalaşdırılmasının zəruriliyi ilə şərtləndirməkləş beynəlxalq transmilli sistemlərin inkişafı və enerji daşıyıcılarının qeyri-diskriminasiyalı tranzitinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə respublikamızda nəqliyyat infrastrukturunun diversifikasiyası üzrə, neft, qaz, qaz kondensatı və elektrik enerjisinin Qərb, şimal və cənub istiqamətlərində iri miqyaslı beynəlxalq layihələrin işlənməsi və reallaşdırılması üçün konkret tədbirlər qəbul edilmişdir (BTC, Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa, TANAP, TAP, Bakı-Tiblisi-Ərzurum).

Azərbaycan neftinin və qazının əsas satış bazarı Avropa ölkələri qalacaqdır. Hazırda Avropaya Azərbaycandan BTC kəməri ilə yalnız 2011-ci ilin yanvar-iyul aylarında 19.9 mln.ton neft nəql olunmuşdur. Enerji resurslarının dünya enerji bazarlarına nəqlinu təhlükəsiz və ən yüksək beynəlxalq standartlara uyğun gerçəkləşdirən Bakı-Tiblisi-Ceyhan(BTC) artıq necə illərdir ki, ölkəmizə və bütövlükdə regiona əlavə mənfəətlər gətirməkdə davam edir. Həmin vəsait Dövlət Neft Fonduna(DNF) dail olur və buradan da ölkənin ən zəruri sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə yönəldilir. BTC Xəzər hövzəsinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcıdır. Bu yeni neft layihəsi Xəzər neftinin iqtisadi cəhətdən səmərəli və ekoloji baxımdan təhlükəsiz formada Avropa bazarlarına çıxarılmasına təmin edir /2/. Azərbaycanda irimiqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi Asiya ölkələri, xüsusən də Qazaxıstan və Türkmənistan üçün yeni imkanlar yaradır. Bu

baxımdan Qazaxıstan neftinin Xəzər dənizi və respublikamızın ərazisindən BTC neft boru kəməri vasitəsilə dünya enerji daşıyıcıları bazarına çıxarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda “Azəri-Çıraq-Günəşli” layihəsi üzrə neftin nəqlini həyata keçirən BTC boru kəməri ilə 2010-cu ildə Türkmənistan 1.27 mln ton neft nəql etmişdir. Bundan əlavə, BTC kəməri ilə Qazaxıstanın “Tengiz” yatağından neft həcmələrini daşımaq haqqında sazişlər də mövcuddur. Bu isə kəmərin rentabelliyyənin təmin olunması və uzunmüddətli fəaliyyətini təstiqləyir /6, s.33/.

Bu gün BTC dünyanın ən böyük və əhəmiyyətli enerji infrastruktur layihələrindən hesab edilir. kəmərin istifadəyə verildəndən 5 il sonra Azərbaycan nefti ilə dolu 1500-dən çox tanker Avropa limanlarına yarılmışdır. Məhz bu xətt sayəsində hasilatın inkişaf tempinin görə Azərbaycanın dünyada lider dövlətə (22 dövlət sırasında hasilatın həcminə görə 21-ci) çevrilmişdir. Hazırda kəmərin sutkalıq ötürmə gücü 1.2 mln.barelə catdırılmışdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 2010-cu ildə BTC ilə 37.3 mln.t, 2011-ci ilin yanvar-iyul aylarında isə 19.9 mln.ton xam neft nəql olunmuşdur / 5, s.82/.

Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (ABƏŞ) 1997-ci ilin noyabr ayında “Çıraq-1” platformasından hasil etdiyi ilkin neft Şimal boru kəməri ilə nəql olunaraq 1998-cii ilin martın əvvəlinə Azərbaycan-Rusiya sərhəddini keçdi. Bununla da Azərbaycan beynəlxalq neft layihəsinin həyata keçirilməsində mühüm mərhələyə qədəm qoydu. ABƏŞ 1998-ci ildə Novorossoysk limanında 1.5 mln.ton neft göndərməyi planlaşdırmışdı. 1997-ci ilin sonlarından başlanan neft qiymətinin aşağı düşməsi prosesi 1998-ci ilin yazından etibarən son 10 ildə görünməyən həddə catdı. Buna görə də xam neft satışının sərfəli olmadığını əsas gətirən ARDNŞ ixracı dayandıraraq, Şimal boru kəmərinə tamamilə ABƏŞ-in ixtiyarına vermişdir. ARDNŞ 1998-ci ilin sentyabrında neft ixracını tədricən bərpa etsə də, yalnız kəmərdə yüklənmənin az olduğu “pəncərənin” yarandığı vaxtlarda ondan istifadə edə bilirdi /7,15,4, s.445/.

Bununla belə, Çeçenistan ərazisində meydana çıxan müxtəlif problemlərə görə, Şimal boru kəmərinə baş verən boşdayanmalar ABƏŞ-ə neft ixracını özünün istehsal gücünə uyğun olaraq həyata keçirməyə imkan vermirdi. 1999-cu ilin əvəllərindən etibarən kəmərin daha tez-tez və uzun müddətə fəaliyyətini dayandırması halları artmışdı. Nəticədə gündəlik neft hasilatı 90 min bareldən 20 min barelədək düşmüşdür. ABƏŞ Səngacal terminalının bütün imkanlarından istifadə etməyə çalışsa da, “Çıraq-1” platformasında neft hasilatını dayandırmağa məcbur olmuşdur /16/.

Bununla əlaqədar olaraq ARDNŞ də neft ixracı planlarını ixtisar etmiş və həm də “Çıraq-1” platformasından gündəlik 2.5 mln. m^3 həcmində aldığı səmt qazından məhrum olmuşdur.

Belə halların tez-tez təkrarlanması neft konsersiumunun ahəngdar iş rejimini pozur, maliyyə itkilərinin artmasına və tərəfdaşlarla münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olurdu. Digər tərəfdən, Azərbaycan neftinin bu kəmərdə Rusiyanın “Urals” markalı nefti ilə qarışıq qarışaraq keyfiyyətini itirməsi nəticəsində hər barelin 1...1.5 dollar aşağı satılması yeni kəmərin çəkisinin aktuallığını ortaya qoydu ki, bu da Qərb kəmərinin rəqabət qabiliyyətini artırdı. Aşağı keyfiyyətli neftlə qarışdırılmasına və daha yüksək tranzit tariflərinə baxmayaraq, Azərbaycan hasil etdiyi xam neftin Rusiya ərazisi ilə ixracını sabit səviyyədə saxlayır. 2011 və 2012-ci illərdə Azərbaycan Novorossiysk limanı vasitəsilə dünya bazarlarına hər il 2 mln.ton neft çıxarıb /20,22/.

Dünyanın neft ehtiyatları bəzi mənbələrin verdiyi təxmini məlumatlara görə 140...200 mlrd.ton həddindədir. Bunun təxminət 3 mlrdı ABŞ-da, 8 mlrd Venesuelada, 6 mlrdı Meksikada, 35 mlrdı İraqda, 12 mlrd İranda, 13 mlrdı BƏƏ-də, 5 mlrd Azərbaycanda, 4 mlrdı Liviyada, 2 mlrdı Nigeryada, 3 mlrdı Çində, 17 mlrdı Rusiyada, 9 mlrd Qazaxıstanda və 30 mlrd tondan bir qədər artığı qalan dünya ölkələrindədir.

Azərbaycan göründüyü kimi 5 mlrd.tona yaxın neft və 5..7 trln.m³ qaz ehtiyatları dünya ehtiyatlarının təxminən 4%-i əhatə edir. Qlobal anlamda bu çox samballı rəqəmdir. Lakin milli səviyyədə (ölkə əhalisinin sayı, ərazisi, daxil təlabatı və s. baxımından) göstərilən rəqəm çox böyük sərvətdir və Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzuna ciddi təsir edir.

Neft istehsalına görə ABŞ başda olmaqla Qərbin inkişaf etmiş sənaye dövlətləri, Çin, Hindistan və Rusiya dünyada ilk yerləri tuturlar. Bu günə qədər dünyada 100 mlrd.ton neft hasil edilmişdir. Bu gün dünyanın 80 ölkəsində ildə 2.8..3.2 mlrd.ton neft hasil olunur(ümumi ehtiyatların 2%-i civarında). Ən çox neft istehsal edən ölkələr “böyük beşlik” adlanan Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, İran, Küveyt, BƏƏ habelə Venesuela, Meksika və Rusiyadır (hasil edilən dünya neftinin 90...95% civarında)/17/.

Regional baxımından İran körfəzi ölkələri dünyanın neftlə zəngin ən əhəmiyyətli geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab edilir. Xəzər hövzəsi ölkələri(Rusiya, Qazaxıstan,Azərbaycan, İran və Türkmənistan) yanacaq-enerji resurslarının həcminə görə dünyanın ən əhəmiyyətli ikinci geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab edilir(ABŞ ekspertlərinin hesablamalarına görə Xəzəryanı dörd dövlətin (İrandan başqa) birgə karbohidrogen resursları 51...57 mlrd.tona yaxındır). ABŞ ekspertlərinin praqnozlarına görə bu hövzədə yalnız neft resurslarının miqdarı 35..37 mlrd.ton təşkil edir.

Xəzər regionun dünya enerji məkanındakı yeri və rolu günü gündən artır. Odur ki, ABŞ bu zvonanı özünün milli maraq zonası elan etmiş, Avropa İttifaqı ölkələri, Çin, Yaponiya kimi dövlətlər isə rehionda təmsil olunmaq üçün ciddi səylər göstərir.

Dünyanın müasir geosiyasi meyllərinə təsir edən mühüm amillərdən biri də enerji daşıyıcıları bazarlarına və əsas istehsalçılara cətdırılması məsələsidir. Bu baxımdan Xəzər hövzəsinin karbohidrogen resurslarının ixrac marşrutları müasir geosiyasi və geoiqtisadi problemlərin mərkəzində durur. Bu məsələ həm

region dövlətləri – Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Rusiya, İran, Türkiyə, Gürcistan, Ukrayna həm də dünya dövlətləri – ABŞ, Avropa İttifaqı ölkələri, Çin, Yaponiya həm də neft hasil edən ölkələr – İran körfəzi ölkələri, Norvec, Venesuela və başqalarının maraqları mütləq qaydada təmsil olunur. Bəziləri nefti öz ərazisindən keçməklə tranzit maraqlarını, digərləri isə onun hansı marşrutla və hansı bazara axacağı ilə özünün satış bazarında yaranacaq rəqabət maraqlarını, üçüncülər isə özləri üçün daha ucuz, təhlükəsiz və sabit enerji daşıyıcıları bazarına sərbəst çıxarmaqla özlərinin milli dövlətçilik və maddi problemlərinin həlli məsələlərini təmn etməyə çalışırlar.

Azərbaycan, əlbəttə bəzi texnoloji və investisiya məhdudiyyətləri səbəbindən əsasən xam nefti satır. Xəzər dənizindəki ehtiyatların isə hasilatının da bəzən təkbaşına deyil, xarici şirkətlərlə şərikli həyata keçirir və deməli öz gəlirinin böyük bir qismini itirir. Gələcəkdə neft hasilatını və emalını innovasion texnologiyalar əsasında təşkil edə bilər. bu gün isə, Azərbaycan yaxşı halda xam neft ixrac edir və eyni zamanda zəngin neft yataqlarını xarici şirkətlərlə birgə istismar edir.

3.2. Dünya bazarında enerji resurslarının qiymətinin formalaşması dinamikasının Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinə mümkün təsirləri

Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarı daima dəyişikliklərə uğradığından əsas bazis və marker qiymətlərinin təyini formulu və qiymət əmələ gəlmə mexanizmi bu bazarda zaman-zaman transformasiya olmuşdur. Məlumdur ki, enerji daşıyıcılarının qiymətinin əmələ gəlməsi tələb, təklif və ehtiyatlar səviyyəsi kimi fundamental amillərdən asılıdır. Neft qiymətlərinin fluktasiyasına təsir edən amillərə həmçinin iqtisadiyyatın vəziyyəti, maliyyə imkanları (pul kütləsinin həcmi) və dünyadakı geosiyasi durum aiddir. Neftə tələb birbaşa olaraq dünya iqtisadiyyatının vəziyyətindən asılıdır, öz növbəsində uzaq perspektivdə tələb qiymətə təsir edir və tələb aydın ifadə edilən mövsimi xarakterə malikdir və istisna

yanacağına tələn piki qış dövrünə, nəqliyyatda isə yay dövrünə düşür. Bazar dəyişikliklərinin iqtisadi qiymətləndirilməsi üçün bu qarşılıqlı təsirlər arasındakı əlaqənin aşkar edilməsi çox vacibdir/83,84/.

Qiymət əmələ gəlmə mərhələlərinin analizində, bu günə qədər enerji daşıyıcıları sektorunun formalaşması periodunda bu bazarda baş verən, sistemi əmələ gətirən hadisələrin uzlaşdırılmasını zəruri hesab edirik. Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarı daima dəyişikliklərə məruz qaldığından əsas bazis və marker qiymətlərin təyini formulu və qiymət əmələ gəlmə mexanizmi bu bazarda da zaman-zaman həmçinin dəyişikliyə uğramışdır. 20-ci əsrin əvvəlində enerji daşıyıcılarının beynəlxalq ticarətinin doğuşundan başlayaraq və nəhəng neft şirkətlərinin beynəlxalq arenaya çıxmasına qədər, enerji daşıyıcıları bazarında qiymət əmələ gəlmə mexanizminin evolyusiyası dövrünü qiymət əmələ gəlmə mexanizminin inkişafını dörd əsas mərhələyə bölmək olar /62/;

- 1947-ci ilə qədər olan dövr;
- 1947-1971-ci illər üzrə olan dövr;
- 1971-1986-cı illər üzrə olan dövr;
- 1986-cı ildən indiki zamana qədər;

Birinci mərhələdə beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında qiymətlərin müəyyən edilməsində əsas rolunu Beynəlxalq neft karteli (BNK) oynadı. Bu “böyük yeddilik” adlanan, 20-ci əsrin 20-ci illərinin sonu, 30-cu illərin əvvəlində formalaşan, yeddi aparıcı dünya neft şirkətlərinin qeyri-legitin inhisar birliyidir. BNK(Beynəlxalq neft karteli) üzvləri olaraq yeddi şirkət qəbul edilmişdir: amerikanın – Standart Oil(New Jersey) və Standart Oil of NewYork (and Oil of Calidornia), Texas Oil a Gulf Oil Crop (indiki Chevron Texaco), britaniyanın – Anglo-Persian Oil Company (indiki BP) və ingiltərə-hollandiyanın RoyalDutch/Shell şirkətləri.

İkinci və üçüncü çərçələdə qiymət əmələ gəlməsinə dominəedici rol OPEC-ə üzv olan ölkələrdən ibarət kartelə keçdi. O dövrdə, 1973-cü ildə ərəblərin neft embarqosu və 1979-cu ildəki İran inqilabı nəticəsində yüksək neft

qiymətlərinin müəyyən edilməsində günahkar, “böyük yeddilik” deyil, əsas neft ixracatçısı – OPEC-ə üzv olan ölkələr hesab edilirdi. Embarqo, əksəriyyəti OPEC-ə üzv olan, ərəb neft ixracatçılarının təsirinin nəticəsində baş tutmuşdur. Onlar ABŞ və Hollandiyaya “Yom-Kippur” müharibəsində İzrayilin hərəkətlərini dəstəklədiklərinə görə cavab olaraq bu ölkələrə neft ixracının həcmələrini ixtisar etmişlər.

Yalnız 1986-cı ildə kartel qiymət əmələ gəlmə - məhudu oyunçu qrupunun özlərinin baxışlarına görə qiymət təyin etməsi prinsipi, yerini birjaya, yəni qeyri-kartel qiymət əmələ gəlmə prinsipinə verdi. Birjada qiymətlər, sərt reqlamentləşdirilmiş və şəffaf prosedur üzrə, iki bir birinə zidd qrupun böyük sayda oyunçuları arasındakı rəqabət mübarizəsi nəticəsində və hər bir cari zaman momentində tələb və təklifin cari birolmasına iqtisadi və siyasi xarakterləri, neft bazarında vəziyyətin dəyişməsinə çoxsaylı riskləri qiymətləndirən ötəri konyuktur amillər sisteminə düzəlişlərlə müəyyən edilir.

Məhz 1986-cı ildə, birja ticarəti alətlərinin yaranması hesabına real olaraq, qiymət əmələ gəlmənin rəqabət prinsipi təsir etməyə başladı və bunun nəticəsində hədsiz kritik parametrləri bazarda biznes fəaliyyətini göstərən subyektlərin sayının artmasına, yəni nəzəri olaraq “kartelləşmə” adlanan sistemdə oyunçuların miqdarının dəfələrlə artmasına səbəb oldu.

Hazırda beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında praktiki olaraq, onun diversifikasiyasının əhəmiyyətli yüksəlməsini, çoxformalılığın artmasını və mexanizmlərin çevikliyi təmin edən tam yenidənqurma baş vermişdir. Bazarın transformasiyası artıq mövcud olma yeni bazar seqmentlərinin əlavə edilməsi, uzunmüddətli sazişlərdən nəğd neftlə dəfəlik müqavilələrlə “spotlu” bazardan sonra forvardlı və daha sonra isə fyuçersli müqavilələrlə əmtəə mübadiləli müqavilə növlərinin genişlənməsi istiqamətində gedir. Nəticədə, ötən əsrin 80-ci illərin sonuna əsasən üç birja mənzərəsinin (New-York NYMEX, London – IPE, Sinqapur – SIMEX) xidmət etdiyi neft və neft məhsullarının birja ticarətinin beynəlxalq sistemi formalaşdırıldı. Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarı tədricən əsasən “fiziki”(nəğd neft ticarəti) bazarından əməliyyatların keçirilməsində riskləri

maksimum azaltmağa imkan verən, əsasən “malıyyə”(neft sazişlərinin ticarəti) bazarına transformasiya olmuşdur, belə ki, bu günkü enerji daşıyıcıları bazarı onun iştirakçılarna qiymət risklərindən sığortalamaq üçün müxtəlif bazar seqmentlərində işlənmiş qiymətli kağızlar və onların törəmələrinin geniş spektirdə alətlərini təklif edir. Enerji daşıyıcılarının, xüsusn də neftin qiymətinin fundamental və spekulyativ təşkil edicilərindən ibarət olan, çox təbəqəliliyi amilinin nəzərə alınması çox vacibdir və bu qiymət əmələ gəlməsi prinsipi 1983-cü ildən, yəni amerikanın WTI şirkəti ilk dəfə özünün yüngül texas neftini NYMEX birjasına çıxardığı andan etibarən saxlanmaqdadır. Bu andan etibarən neft birjasında adi əmtəələr kimi satılmağa başladı və enerji daşıyıcılarının qiymət əmələ gəlməsi prosesi Yaxın Şərqdən Qərbə yerini dəyişmiş oldu və enerji daşıyıcıları bazarında əsas drijorlar qərb ölkələri oldu. Halbiki, 80-ci illərin ortalarında bu OPEC-in sərəncamında idi.

Neft qiymətləri(birja və birjadan kənar) iki əsas həlledici amillə - tələb təklifin cari və göstərilən nisbətləri və xərclərin dinamikası ilə müəyyən edilir. bununla belə, neftə tələb və təklifin cari dünya balansı haqqında dəqiq məlumat mövcud deyildir və neft treyderləri əsasən strateji və sənaye neft anbarlarındakı dəyişikliklər haqqında informasiyaya əsaslanırlar. Uyğun qiymət həftəlik və aylıq bülletenlərdə, Amerikanın neft institutunun (API), ABŞ-ın energetika departamentinin informasiya agentliyinin (EIA) və beynəlxalq energetika agentliyinin(İEA) xülasələrində verilir. Hər il dünyada onlarla beynəlxalq o cümlədən dövlət strukturları, banklar, energetik şirkətlər, azad qurumlar və tədqiqatçılar və həmçinin beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tərtib edilmiş neft qiymətləri praqnozları dərk edilir. idarə olunmayan və kəskin ifadə olunan dalğalanan enerji daşıyıcılarının beynəlxalq qiyməti onun praqnozlaşdırılmasında müəyyən çətinliklər yaradır (Cədvəl 3.2).

Bu gün neft bazarında bütün növ dünya sazişləri çərçivəsində qiymət əmələ gəlməsi birja qiymət əmələ gəlməsinə bağlıdır – belə ki, neft fyuçerslərinin marker neft sortlarının katirovkası differensiallar sistemi vasitəsilə (müxtəlif neft sortlarının keyfiyyətinin – adətən bu sıxlıq və kükürdün miqdarıdır, fərqi nəzərə

alınır) digər sortlara da qiymət qoyulur. Fyuçerslə bu bağlılıq həm uzunmüddətli müqavilələrdə boru kəmərləri üzrə neftin NEZ-rə göndərilməsində yaxud boru kəmərləri və tankerlərlə OPEC ölkələrinin neft göndərməsində geniş istifadə eddilər uzunmüddətli müqavilələrdə və həm də adətən tankerlərlə göndərmələrdə həyata keçirilən dəfəlik müqavilələrdə tətbiq edilir. Neft bazarında qiymət əmələ gəlmə sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün aşağıdakı şərtlərə riayət olunmalıdır:

- informasiya obyektiv olmaqla, etibarlı mənbələrdən alınmaqla ticarətin xüsusiyyətlərini əks etdirməlidir
- qiymət əmələ gəlmə metodologiyası bazara görə qəbul edilməlidir
- bazar etibarlı qiymət indeksi müqabilində informasiya verməyə hazır olmalıdır.

Cədvəl 3.2

Enerji daşıyıcılarının (neftin) beynəlxalq qiymətlərinin dinamikası və dəyişkənliyi (Mənbə: www.energystrategy.ru/projects/oil/htm)

Göstəricilər	İllər								
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2001 ²	2004-2011
Əvvəlki ilə görə orta illik beynəlxalq neft qiymətlərinin artması, %	+35 (-3)	+36 (+3)	+16 (+0.1)	+9 (+0.1)	+39 (+1)	-38 (-1)	+27 (+2)	+20 (+1)	+12.3 (+11) ³
Minimuma görə maksimal qiymətlərin aşılması, %	56	53	33	87 ¹	272	132	41	51	320
<p>1. WTI markalı neftin nominal spotlu qiyməti 2. 1 yanvar 15 dekabr üzrə qiymətlər, 1 yanvar 30 noyabr üzrə orta gündəlik neft hasilatı 3. Həmin dövrdə dünya neft ixracının artımı 16% təşkil etmişdir.</p>									

Qiymət əmələ gəlmə mexanizmi

Mütəxəssislər dünya ticarət fəaliyyətində treyderlərin istifadə etdikləri neft və neft məhsullarının aşağıdakı əsas qiymət əmələ gəlmə mexanizmlərini ayırırlar:

- keyfiyyətdən asılı olaraq (məsələn sıxlıq üzrə, kükürlüyə görə) satıcı və alıcı arasındakı danışıq yolu ilə müəyyən edilən, razılaşdırılmış dəyişmə dinamikasında qeydə alınmış yaxud üzən qiymət. Məsələn satıcı və alıcı FOB Med İtaly şərtində 13..15 aprel tarixində çatdırmaqla hər tona görə 711.5\$ qiymətində qazoyl satışı haqqında razılığa gəlmişlər. Burada müqavilənin bağlandığı dövr və göndərilən gün arasında bazarda nələr baş verməsindən asılı olmayaraq qiymət 711.5\$/t olaraq qalacaqdır;
- formul qiyməti marker neft sortları və yaxud neft məhsullarının dərc olunmuş kotirovkaların(qiymətləri) nəzərə alınmaqla hesablanır. Burada yuxarı, aşağı və orta kotirovka qiymətləri seçilə bilər. formul qiyməti adətən orta kotirovkadan 5..7 günə hesablanır. Kotirovka qiymətlərinə mükafat yaxud endirim, məhsulun keyfiyyəti yaxud onun olduğu yerdən asılı olaraq əlavə edilir. formul qiyməti əsasən bazardakı qiymətin dəyişməsinə nəzərə almaq üçün uzunmüddətli sazişlərdə istifadə edilir. Mükafat və endirim – qeydə alınır yaxud hər ay müəyyən edilir;
- saziş qiyməti – sazişlə müəyyən edilən qiymət olub, ixrac və idxal edən ölkənin yaxud üçüncü ölkənin valyutası ilə istifadə edilir /63/.
- sorğu qiyməti (reference price) – saziş qiymətinin təyində satıcı və alıcı üçün başlanğıc olub, müqavilə haqqında sənəddə qeydə alınır /64/. Alıcı yaxud satıcı sorğu üçün digər bazar iştirakçılarında qiymət “dərc edir”. Sorğu qiymətlərinin xüsusi növü pereyskurant qiymətdir, yəni şirkətin pereyskurantına daxil edilən qiymətdir. Sorğu qiyməti əksər hallarda gələcəkdə nominal yaxud artıq bağlanmış satış üzrə (ötən həftə, ay, gün) faktiki qiymət səviyyəsini əks etdirməklə, satıcı və alıcı üçün sazişdə qeydə alınan, qiymətin təyindəki göndərmə nöqtəsi keyfiyyətində çıxış edir;
- trigger qiymət əmələ gəlmə - alıcı(yaxud satıcı) (qarşılıqlı razılıq üzrə) qiymətin təyin edildiyi dövrü müəyyən edir;
- FƏFM(fiziki əmtəələrin fyuçers mübadiləsi – exchange futures for physical) qiymətlərin idarə edilməsi üçün fyuçers bazarlarında istifadəni əsas olması;

- tender – iştirakçılar satışı (yaxud alışa) müsabiqə ərizəsi verir;
- kollegial qiymət əmələ gəlmə - konkret zamanda qiymət kollegial orqan (şura) tərəfindən müəyyən edilir.

Həmçinin saziş(kontrakt) qiymətlərinin təyini üçün birja qiymətləri istiqamət olaraq xidmət edir. Müxtəlif birjalarda qiymətlər müxtəlif valyutalarla və müxtəlif çəki vahidləri ilə müəyyən edilə bilər. birja ticarətinin gedişində sesiyada birja qiymətlərinin müxtəlif səviyyələri qeyd oluna bilər və burada birjanın ixtisaslaşdırılmış orqanı – kotirovka komissiyası onların orta səviyyəsini, həmçinin sesiyanın başlanğıcı və sonunda birja qiymətlərini təyin edir və bundan sonra bu qiymətlər dərc edilir. Bununla əlaqədar olaraq birja ticarətində “birja qiymətlərinin kotirovkası” terminini tətbiq edilir. Birja qiymətləri informasiya və teleqraf agentliklərində və müxtəlif nəşrlərdə (məsələn, Reuters), həmçinin internet saylarında dərc olunur /65/.

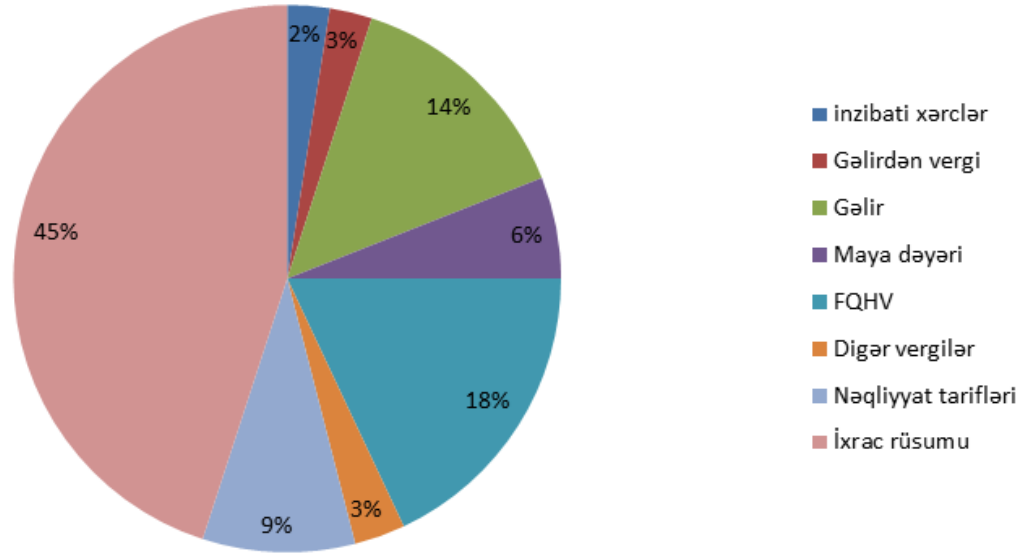
Azərbayt Azərbaycan neftinin qiymətinin əmələ gəlməsi

Hazırda beynəlxalq enerji daçıyıcıları bazarında qiymətlərin əmələ gəlməsi bir neçə “marker” neft sortlarının, məsələn amerikanın WTI, şimal dənizinin Brent və onların kotirovkalarının “differensialları” üzrə birja ticarətinə əsaslanılan və burada adətən neft qiymətlərinin kəskin dəyişməsi dövrləri aktivləşdirilir.

Azərbayt Azərbaycan neftinin qiyməti aşağıdakı təşkilədicilərdən strukturlaşdırılır: hasilatın maya dəyəri; faydalı qazıntıların hasilatına vergilər üzrə vergi ödəyiciləri FQHV; digər vergilər; nəqliyyat tarifləri; ixrac rüsumları; inzibati xərclər; gəlir vergisi; gəlir (Şək.3.1). Ayrı-ayrı təşkilədicilərin kəmiyyəti dünya neft qiymətlərinin səviyyəsindən və Azərbaycanda neftin hasil olduğu yataqların geoloji vəziyyətindən asılıdır.

Avropaya və onun hüdudlarından kənara göndərilən çoxlu neft sortları üçün qiymət əmələ gəlməsində əsas olaraq, uzun illər ərzində avropa bazarında qiymət etalonu olaraq qəbul edilmiş Brent qarışığından istifadə etməklə onun kotirovkasına görə hesablanır. Brentə həmçinin forvard bazarının inkişafı və qısamüddətli sazişlərin fərqi(CFD-contract for difference – fərqə görə sazişlər) və uzunmüddətli svoplar da daxil edilməklə, törəmə maliyyə alətləri bazarı da

bağlanır. Bundan başqa, Brent fiziki bazarı London birjasında – ICE fuçers ticarətinin təşkili üçün əsas hesab edilir. Qiymət dəh keyfiyyətli Brent neft markasının birja qiymətlərinin endirici(qaldırıcı) əmsallara vurulması yolu ilə müəyyən edilir.

Şəkil 3.1. Azərlyaytın qiymət strukturu(2015-ci il məlumatlarına görə 1 barel Azərlyayt neftinin ümumi hasilat xərci neçə dollar təşkil edir)

Azərlyaytın qiymətinin əmələ gəlməsi şəffaf formalaşdırılır. Azərlyayt neftinin birja ticarəti dünyada yalnız london birjasında həyata keçirilir. Azərlyayt neft markası dünyada ən keyfiyyətli neft standartlarından hesab edilir. Bunun əsas səbəbi hasil olunan neftin kimyavi tərkibi (Cəđ.3.1-ə bax) və respublikamızın əlverişli coğrafi məkanda olmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının hasilat sənayesində qiymətin əmələ gəlməsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında tələb və təklifi müvazinətləşdirən, bazar, bazar qiymətlərinin formalaşmasını təmin edən qiymət əmələ gəlmə mexanizmi və institutlarının yaradılması və bazarda şəffaf və etibarlı qiymət indikatorlarının yaradılması;
- enerji daşıyıcıları bazarının beynəlxalq qiymətlərinin praqnozlaşdırılması və beynəlxalq neft qiymətlərinin milli praqnozlaşdırılması sisteminin

- yaradılması və bununla da yüksək dəqiqliklə neft və neft məhsullarının perspektiv qiymətlərini əldə etmək imkanı qazanmaq;
- Azərbaycan ixrac neft qarışığı Azərlayt markasının ədalətli qiymətinin formalaşması, həçinin daxili bazarda neft və neft məhsullarının ədalətli və obyektiv qiymətinin aşkar edilməsi və bazarın bütün beynəlxalq iştirakçılarında bu neft sortu haqqında inam formaaşdırmaq və zəruri bazar informasiyasını təmin etmək;
 - Xəzər hövzəsini dünyada İran körfəzlərindən sonra enerji resurslarının ehtiyatına görə ikincidir. Odur ki, Azərbaycanın geostrateji mövqeyi və karbohidrogen resursları nəzərə alınmaqla respublikamızda vahid xammal birjasının yaradılması zəruridir. Bu birjanın dünyada dördüncü nəhəng xammal resurslarının ticarəti mərkəzinin mərkəzinə çevrilməsi üçün bütün ilkin çərtlər vardır;
 - klirinq fəaliyyətinin, o cümlədən əmtəə göndərilməsi ilə əlaqədar öhdəliklərin uçotu üzrə klirinq əməliyyatlarının qanunvericilikdə bağlanması;
 - sabit və aydın hüquqi və şəraitinin yaradılması;
 - neft və neft məhsullarının istehsalçısı və istehlakçıları üçün real əmtəənin əlverişsiz qiymət dəyişikliyi risklərindən xedjirlənməsi imkanlarının təminatı.

3.3. Azərbaycanda beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının yaradılmasının mümkün perspektivləri və vəzifələri

Hazırda beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının strukturunda, onun diversifikasiyasının və müxtəlifliyinin artırılmasında, onun alət və mexanizmlərindən istifadənin çevikliyinə təminatından praktiki olaraq tam yenidənqurma baş vermişdir bazarın transformasiyası, əmtəə mübadiləli müqavilə növlərinin genişlənməsi, artıq mövcud olan bazar segmentlərinə yenilərinin, dəfəlik müqaviləli nəğd neftlə uzunmüddətli sazişlərdən – “spot” bazarına , sonra

forvardlı və daha sona işə fyuçersli müqaviləli mübadilələrin əlavə edilməsi istiqamətində gedir.

Yəni, bu mərhələdə bazanın əsas vektoru real neftlə aparılan müqavilələrdən, daha çox “kağız” üzərindəki neftlə mübadilələrin aparılmasına doğru sürüşür. Belə ki, perulu iqtisadçı Arnando de Sotonun hesablamalarına görə dünyada üçüncü dərəcəli qiymətli kağızlar şəklində 600 trln.dollar vardır. Halbuki, dünyanın ÜDM həcmi 50 trln.dollar təşkil edir /72,73/.

Birja, infrastrukturlu təşkilat kimi spotlu və təcili bazar formalaşdırmaqla, müasir birja texnologiyalarında istifadə etməklə, neft məhsullarının qiymət əmələ gəlməsinin şəffaflığının artırılması problemlərinin müvəffəqiyyətlə həll edilməsinə və daxili bazarda neft və neft məhsullarının rəqabətliliyinin stimullaşdıran mexanizmin yaradılmasına imkan verir /73/. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, cari momentdə neft və neft məhsullarının dünya ticarəti infrastrukturuna praktiki olaraq, ABŞ və Böyük Britaniyanın maraqlarına uyğun olaraq, tam şəkildə böyük dünya sərmayəsi nəzarət edir.

Azərbaycanda əmtəə birjasının inkişafı konsepsiyası həm spotlu və həm də təcili neft və neft məhsulları bazarlarının kompleks inkişafını nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası iqtisadi inkişaf nazirliyində birja mexanizminin neft və neft məhsullarının qiymətlərinin ədalətli formalaşmasına və Azərbaycanda vahid ticarət meydançalarının yaradılmasını sürətləndirməklə təcili bazarın inkişafına şərait yaradacağı güman edilir. Birja ticarəti bazarının dinamikasını və qiymətin hərəkətini gerçək əks etdirən qiymət indikatorlarının(benchmarks) yaradılmasına imkan verir.

Azərbaycan birjasının yaradılmasında mütəxəssislər əsasən Amerikanın NYMEX və Britaniyanın ICE birjalarının təcrübələrinin əsas götürməlidir. Belə ki, 2006-cı ildə New York xammal-əmtəə birjası (NYMEX)rusiyanın Rebco neftinin fyuçers ticarətinin işə buraxdı. Rusiya neftinin fyuçerslə ticarəti 23 oktyabr 2016-cı ildən yerli vaxtla 10-da NYMEX-də başladı və bu zaman Rebco neftinin ilk kotirovkası baş verdi. Təklif NYMEX təcrübəsinə ona görə edildi ki, bu birjanın neft qaz sazişlərinin ticarəti meydançası dünyada ən böyük olmaqla

yanaşı, məhz NYMEX ilk dəfə 25 il əvvəl bazarın şəffaflığının təminatı və risklərin idarəedilməsi üçün fyuçers və opsiya sazişləri sistemini işləyərək təklif etmişdir. New York birjasında Rebcos neftin fyuçersli sazişlə ticarət dollar və sentlə nominallaşdırılmaqla 1 min barel təşkil etmişdir.

NYMEX-də xam neft üzrə gündəlik orta sövdələşmə həcmi təxminən 350 mln.dollar təşkil edir. Azərbaycanın dünya əmtəə birja bazarına çıxışı çox vacib momentdir, belə ki, dünyada özünəməxsus reytingə, samballı neft istehsalı həcminə və eyni zamanda dünyada ikinci karbohidrogen resursları regionu olması qiymət mexanizmlərinin formalaşmasında qeyri şəffaflığın aradan qaldırılmasında önəmlidir. Hazırda neft məhsullarının Azərbaycanda birja ticarəti yaranmaqdadır, ona görə də birja ticarətinin inkişafı üçün və həmçinin zəmanətli və dayanıqlı infrastrukturunun formalaşdırılması üçün zaman tələb edir. Ticarət həcmələrinin artmasından aslı olaraq, birja ticarətinə iştirak üçün böyük beynəlxalq iştirakçılar cəlb etməlidir ki, bu da rəqabətli ticarət meydançası yaratmağa imkan verir. Böyük rəqabətqabiliyyətli birjanın yaranması neft məhsullarının topdan qiymətinin formalaşması üzrə bütün məsələləri həll etməklə Xəzər hövzəsinin enerji daşıyıcılarının ticarəti üçün ilkin şərt yaratmış olur.

Birja , uyğun infrastrukturuna malik olub, müasir texnologiyalara yiyələnməklə, yalnız qiymət market-meykeri yaratmağa qadir deyil, eyni zamanda daxili bazarda neft məhsullarının qiymətinin formalaşması problemini həll etməyə imkan verməklə, bu mexanizmi çox şəffaf yerinə yetirə bilər. İndiki, şəraitdə Azərbaycanda neft məhsullarının birja bazarı qiymət manipulyasiyasından qorunmur.

Azərbaycan hökumətinin əsas cari vəzifəsi Azərbaycan əmtəə birjasının formalaşdırılmasında, birja meydançalarında bir o qədər satış həcmələrini artırmaq deyil, nə göndərmə bazasını nə də akkreditasiya olunmuş anbarlar tələb etməyən hesabat fyuçers sazişlərinin işə buraxılmasına imkan verən, tam dəyərli təcili bazarın yaradılmasıdır. Qərb birjalarının kotirovkalarına bağlı olan hökumət orqanlarının formulları ilə razılaşdırılmayan məhz bu indikatorlar neft məhsullarının ədalətli qiymət göstəricisi kimi xidmət etməlidir.

Birja əmtəələrinin buraxılması üçün, real əmtəələrlə anlaşmalara yönəlmiş, standart tərəfsiz sazişlə təmin olunmuş və burada boşaltma, göndərmə tarixi və ödəmə şərti, yanacağın keyfiyyəti göstərilməklə müəyyən indekslərin yaranması (qeyd olunması) zəruridir. Tərəfsiz ticarət yaratmaq üçün sazişlərin standartlaşdırılması zəruridir, belə ki, müxtəlif məhsulların “birja sahəsi” adlanan eyni yerdə ticarəti aparıla bilməz.

Ona görə də, bütün hesabatların ona nəzərən aparıldığı indekslərin seçilməsi sistemi problemi mövcuddur. Onlar müəyyən tələblər, o cümlədən aşağıdakılara uyğun olmalıdır:

- bazar iştirakçılarını suni təsirə məruz qoymamaq;
- birja informasiya mənbələrindən asılı olmadan baxılmalıdır (baxılan anda Platts yaxud Argus kimi beynəlxalq neft informasiya agentlikləri kimi);
- cari bazar vəziyyətini əks etdirməlidir;
- bazar iştirakçılarının sabit olaraq qiymət yönündə məlumatlandırılması üçün daima dərc olunmalıdır.

Azərbaycan birjasının müvəffəqiyyətlə işlənməsi üçün zəruridir:

- birja ticarətində risklərin idarə edilməsi sistemi daima təkmilləşdirilməlidir, o cümlədən bazarın yüksək etibarlılığının saxlanması şəraitində zəmanətli təminatın minimallaşması və həmçinin zəmanətli təminat keyfiyyətində qəbul edilən aktiv növlərinin genişləndirilməsi;
- bazara yeni iştirakçıların cəlb edilməsi üçün maksimal əlverişli şəraitin yaradılması;
- aparılan əməliyyatların şəffaflığını yüksəltmək;
- ticarət iştirakçılarının əməliyyat xərclərini azaltmaq;
- birja ticarətində yeni və dünya bazarlarında artıq təstiqlənmiş birja ticarəti mexanizmi və alətlərindən istifadə etmək və s.

Birja ticarəti həmçinin indiqatorlu hesab edilməsi və birja katirovkasının bazar qiyməti kim etiraf edilməsi üçün neft və neft məhsulları istehsalçıları öz məhsullarının ən azı 10..15% həcmi satmalıdırlar. Bu məqsədlə dövlət şirkətləri tərəfindən tələb təmin edilməsi zəruridir, yəni onlara dövlət və bələdiyyə

ehtiyacları üçün birja əmanətlərinin tədarük edilməsi üçün imkanlar verilməlidir. Hökumət həmçinin iri şirkətlərə birjadan kənar anlaşmaların birjalarda registrasiya edilməsi öhdəliyini qoymalıdır. Bu ilk növbədə nef və neft məhsullarının real qiymətlərinin aşkar edilməsinə kömək etməlidir. İnstitusional yanaşma çərçivəsində dövlət fəaliyyət göstərən ticarət meydançaları üçün birja ticarətinin inkişafında bərabər iqtisadi şərait yaradılmalı və həçinin SOCAR, BP və s. kimi şirkətlərə xidmət üzrə eyni giriş təmin edilməlidir.

Tam dəyərli birja ticarətinin inkişafı üçün Azərbaycan birjası uyğun mexanizm və alətlərin bütün dəstinə malik olmalıdır. Birja analitiklərinin qiymətlərinə görə NYMEX yaxud ICE kimi artıq dünya meydanlarında işləyən proqramın yaradılmasına ən azı bir neçə il gedir ancaq, ilk növbədə birja fəaliyyətinin qanunvericilikdə təminatı zəruridir.

Bu bazarların hüquqi infrastrukturunu inkişaf etdirmək lazımdır və bütün birja əməliyyatları qanunvericiliyə uyğun sənədləşdirilməlidir. Bu, xüsusilə birja ticarətinin ən zəif yeri olan klirinqin inkişafı mərhələsinə aiddir. Əgər biz anbarların formalaşması institutu haqqında danışırıqsa burada da, bütün iştirakçıların zəmanətliyini təmin edən aydın hüquqi işləmələr lazımdır. Əlbəttə, bu məsələdə də, qərbdəki bu institutların inkişaf tarixinin 150 ili aşdığını da nəzərə almaq lazımdır. Bununla belə, düzgün yanaşma saxlandıqda siyasi iradəni olmasında və Azərbaycanda qərb təcrübəsindən istifadə olunduqda bütün zəruri məsələləri kifayət qədər çevikliklə həll etmək olar.

Azərbayt markalı neftin birja ticarəti

Azərbaycan neftinin beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında qiymət əmələ gəlməsi sitemində bizim neftimizin qiyməti birja yolu ilə deyil, etalon qiymətin dikontlaşdırılması yolu ilə təyin edilir, halbuki “Azərbayt” nefti özünün keyfiyyətinə görə dünyanın marker sortlarından xeyli yüksəkdədir və odur ki, bu vəziyyət ölkə rəhbərliyini qane etmir və onların qarşısında duran əsas vəzifə Brent sortuna bağlılıqdan qurtulmaqdır. Qeyd olunduğu kimi, Şimal dənizinin Brent qarışığı bütün avropa bazarı üçün marker sortu hesab edilir və şərti olaraq etalon

kimi qəbul edilən bu markanın qiymətinə görə digər neft qarışıqlarının qiymətinin əmələ gəlməsi üçün differensial hesablanır. Bununla belə Azərlyt neft markası özünün kimyavi tərkibinə və eyni zamanda siyasi alət kimi istifadə edildiyinə görə London yaxud New-York birjalarında marker neft sortlarından nəzərəçarpacaq dərəcədə müsbət fərqlə satılır. Burada Azərbaycan hökuməti və eləcə də Socar üçün ən əlverişli addım optimal hasilat həcmi saxlamaqla dördüncü xammal-əmtəə birjası yaradılmasıdır.

Analitiklərin qiymətləndirmələrinə görə yeni sortun registrasiyası ona görə vacibdir ki, NEZ(Neft Emalı Zavodu) – neft alıcıları texnoloji zəncirdə neft emalının iqtisadi əsaslarını –mextəlif növ neft məhsullarının çıxışını hesablaya bilsinlər. bu neftin ölkə hədudlarından kənar ticarəti üçün yeni neft sortunun xüsusi qeydiyyatı tələb edilir, belə ki, istehsalçı onu qane edən ad altında bazara çıxarır. Məsələ ondadır ki, yeni neft treyderlərinin, istehsalçı və istehlakçıların müqavilələri ilə necə katiovka olunacaqdır. Neft informasiya agentlikləri Platts, Arqus Media, Renters yalnız sazişlərin dəyərini dərc edir və məhz onlara görə sonradan bazara yönləndirilir. Treyderlərin və analitiklərin qənaətinə görə Azərlyt brendi artıq Qara dəniz və Aralıq dənizi üzrə nəql edilən neft sortlarına (Urals, Rebco, BCTO, Sibirilyt və s.) təsir edir, belə ki, bu sort yüksək keyfiyyətə malik olması ilə yanaşı, çatdırılması ucuz başa gəlməklə (sürətli boru kəmərləri üzrə 2 m/san təşkil edir), çatdırılma müddəti qısadır, eyni zamanda mövsimi amillərin təsirinə ciddi məruz qalmır (mülayim iqlim zonasında yerləşməsi səbəbindən).

Son 10 ildə New-York və London əmtəə birjalarında fyuçers ticarətinin miqyasının olmayacaq böyüməsi qeyd olunur. Birjalarda yeni giriş addımları kimi, hələlik hasil olunmamış neftin xedjrlənməsi, neft ehtiyatları şəklində girovların dəyərinin sığortalanması “rastgələ” ticarət üzrə anlaşmaların xedjrlənməsi və s göstərmək olar. Dinamik inkişaf edən fyuçers bazarı yalnız birja ticarətində deyil, eyni zamanda birjadan kənar seqmentdə də risklərin idarə edilməsində yeni maliyyə alətlərindən istifadə olunmasına şərait yaradır. Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycanın beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarına çıxardığı həcmələr Şimali Amerika yaxud qitələr arası London birjasının idxal-ixrac dövriyyəsi ilə

müqayisə edilə bilən olmadığını etiraf etmək lazımdır. Ona görə də Azərbaycan nefti üçün, ayrı bir birja yaratmadan uzun müddətdir ki, Brentə nəzərən üstün qiymətə satılan “Ekstra Arab Light” sortu kimi satışın aparılması zəruridir və Azərlyat İCE və NYMEX əmtəə birjalarında “əsrin müqaviləsi” işə düdükdən sonra yüngül ərəb neftinin analoji qaydada satılır. Bunun da əsas səbəbi “Azərlyat”ın yüksək istehlak keyfiyyətinə malik olmasıdır.

Katirovka ticarət həcmələri ilə müəyyən edilir. London və New-Yorkda böyük oyunçuların olması Brent və WTI spekulyasiyaya imkan verir ki, bu da bazara yeni oyunçuların cəlb edilməsində vacib amildir. İstənilən birjanın başlıca vəzifəsi, bazarın likvidliyinin artırılması yolu ilə səffaf və çevik qiymət əmələ gəlmə aləti yaratmaq və bununla da spekulyatlar da daxil edilməklə daha böyük miqdarda oyunçular cəlb etmək və bununla da bazarı qızışdırmaqdır. Birja sazişləri likvidlik və qiymət birliliyini yaradılması məqsədi ilə təşkil edilir və həmçinin baza aktivlərinin o oyunçularla investisiya şəklində yatırmaq ki, onlar ola bilsin ki, baxılan bazarla heç bir başa əlaqəyə malik olmasın.

Beləliklə, zaman nəyin düz, nəyin yalnış olduğunu göstərdi. “Əsrin Müqaviləsi” çərçivəsində “Çıraq” platformasından ilkin neftin hasil olduğu vaxtdan artıq 21 il keçir. 2005-ci ildən başlayaraq bir-birinin ardınca “Azəri” yatağının mərkəzi, qərbi və şərq hissəsindən dərin sulu “Günəşli”dən neft hasil olundu. Artıq 12 ildir ki, BTC kəməri AÇG neftinin dünya bazarlarına daşıyır. İndiyədək AÇG-dən 3.2 mlrd. bərlədən çox, yaxud 450 mln ton xammal hasil olunmuşdur. Hazırda AÇG-də 5 platforma – 6 hasilat – 2 texnoloji platforma fəaliyyət göstərir. Layihə çərçivəsində orta gündəlik hesabat 585 min bəreldir. BTC-nin gündəlik neftötürmə qaniliyyəti mln.bərel təşkil edir. Hazırda BTC-yə “Azəri-Çıraq-Günəşli” yatağından çıxarılan neft və “Şahdəniz”dən hasil edilən kondensat vurulur. AÇG yataqlarında 2050-ci ilə qədər lazımı səviyyədə neft hasil ediləcəyi BTC-nin də ömrünün uzun olacağından xəbər verir. Eyni zamanda bu kəmərlə vasitəsilə Türkmənistan və Qazaxıstan neftinin də Aralıq dənizinə çıxarılması həyata keçirilir. Deməli, Azərbaycanın karbohidrogen resurslarının kifayət qədər əhəmiyyətli olması və eyni zamanda neftin kimyavi tərkibinin

yüksək istehlak dəyərinə malik olması ölkə iqtisadiyyatının inkişafına güclü təkan verməklə qlobal layihələrin yerinə yetirilməsi  c n geniş imkanlar yaratmışdır. Azərbaycanın son illərdə stabil hasilat həcminə beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında nisbətən sabitl ş n neft-qaz qiymətləri ölkəmizin valyuta daxilolmalarının da sabitləşməsinə, nəticədə onun iqtisadi və siyasi nüfuzunun artmasına gətirmiş, qeyri-neft sektorunda da yüksək inkişafa nail olmaq  c n müvafiq addımların atılmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatına təsirinin bariz nümunəsidir.

Son 24 ildə respublikamızda dəqiq iqtisadi hesablama əsasında gerçəkləşdirilən yeni neft strategiyası Azərbaycanın bütün həyati  h miyy li sahələrdə dinamik inkişaf yolunda olan ölkəyə  vrilməsi, beynəlxalq arenada nüfuz v  mövqelərinin möhkəmləndirilməsi, milli təhlükəsizlik maraqlarının təmin etməsi baxımından m stasna rola malikdir.

Nəticə və tövsiyələr

Qoyulan məsələlərə uyğun olaraq yerinə yetirilən tədqiqat aşağıdakı nəticələri hasil etməyə imkan verir:

1. Azərbaycan Respublikasının karbohidrogenlərin ixracı yaxın perspektivdə respublikamızın neft strategiyasının vacib istiqamətlərindən biri olaraq qalacaqdır. Neft və neft məhsullarının optimal satışı üzrə ixrac siyasətinin səmərəli formalaşdırılması və aparılması, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazasının konyukturası, Azərbaycanın neftetreydinq şirkətinin(SOCAR) dünya enerji kompleksinin strukturunda yeri və rolu uçota alınmadan qeyri mümkündür. Aydın ki, Azərbaycan Respublikasının yanacaq – energetika sektoru ölkə üçün özünün yüksək siyası, sosial və iqtisadi əhəmiyyəti baxımından beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının reallıqları uçota alınmaqla, yalnız proqnozlaşdırmaya deyil, eyni zamanda Azərbaycanın YEK-nin inkişafında yeni ənənələrin modelləşdirilməsinə əsaslanmaqla uzunmüddətli ixrac strategiyasının formalaşdırılmasına ehtiyac duyur.

Bununla əlaqədar olaraq həm respublika və həm də ARDNŞ (SOCAR) miqyasında beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında yeni ənənələri nəzərə alan və bu əsasda neft və neft məhsullarının ixrac satış sisteminin xüsusi milli modelinin formalaşdırılmasında bazar metodlarının və dövlət tənzimlənməsinin qarşılıqlı təsirlərinin uzlaşdığı, bütün mövcud iqtisadi mexanizmlərdən daha tam istifadə olunmasına yönəlmiş olmaqla, milli neft strategiyasının işlənməsinə prinsipə yeni yanaşmanın zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yerli ədəbiyyatda Azərbaycanın neftetreydinq məsələsinə kifayət qədər az diqqət ayrılmış və yalnız digər tədqiqatların kontekstində daha ümumi mövzulara toxunulmuşdur

Təklif edilən işdə beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının strukturu müəyyən edilmiş və fyuçers, forvard və fiziki neft bazarı və törəmə maliyyə alətləri bazarı əsasında təsnifatı aparılmış, Azərbaycanda səmərəli neftetreydinqe nail olmaq üçün sinergetik yanaşmanın zəruriliyi haqqında hipotez söylənmiş, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının əsas müasir inkişaf ənənələri və onun

Azərbaycanda nefttreydinin evolyusiyasına, bazarın strukturuna, aparıcı iştirakçılara hərəkət etdirici qüvvələrinə və əsas treyding axınlarına təsiri aşkar edilmiş və enerji daşıyıcılarının ixracına innovasion yanaşmanın zəruriliyinin əsaslanması ilə Azərbaycanın nefttreyding konsepsiyası təklif edilir.

2. Azərbaycanın beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarına aparıcı neft-qaz ölkəsi (dünya enerji ehtiyatlarının 4%-nə sahib ölkə kimi) keyfiyyətində inteqrasiyanın zəruriliyinin aktuallığı nəzərə alınmaqla respublikada prinsipə yeni nefttreyding siyasətinin formalaşdırılmasında bütün dünyavi birjada kənar alətlərdən və nəğd, fyuçers və forvard bazarları və törəmə maliyyə alətləri bazarı mexanizmlərindən kompleks və çevik istifadəyə əsaslanan ixrac satışı sistminin təşkilində məcburi tələb yetişmişdir. Birja və spotlu birjadan kənar ticarətin təşkilində əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi hə birjadankənar alətlərlə və həm də törəmə maliyyə alətləri ilə qurulduqda, bir neçə bazar elementlərindən kombinə edilmiş istifadənin sinergetik effekti enerji sektorunun nefttreyding təşkilədicilərinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə və əlavə gəlirin alınmasına imkan verir.

İşdə Azərbaycan neft şirkətinin beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının formalaşmasında, xüsusən də avropa ittifaqı ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təminatı məqsədilə aktiv iştirakının zəruriliyi əsaslandırılır və beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının vəziyyəti və perspektiv inkişafı haqqındakı məlumatlar əsasında Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının ixrac sxeminin əsas çatışmamazlıqları müəyyən edilir və onun təkmilləşdirilməsi (şaxələndirilməsi) üzrə kompleks tədbirlərin reallaşdırılmasının və həminin Azərbaycanın nefttreyding şirkətinin(SOCAR) rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi təsəvvir edilir.

3. İşdə neft biznesinin ən vacib seqmentlərindən biri kimi, beynəlxalq nefttreydinin aparılan analizi onun sadəcə neft və neft məhsullarının əmtəə kimi ticarətini deyil, eyni zamanda fyuçers, forvard və fiziki neft bazarı və törəmə maliyyə alətləri bazarında treyding mexanizm və alətlərinin bütün spekterindən istifadə etməklə sinergetik effektdə nail olmağa yönəlmiş, bütöv tədbirlər kompleksi olub, indiki zamanda nefttreydinin neft bazarında tələb və təklifin universal

nizamlanması aləti kimi onun sayəsində alıcı və satıcının, mal göndərən və istehlakçının, ixracatçı və idxalçının tələblərinin ödənməsi imkanları reallaşdırılır.

Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarının yüksək dalğalanması, qeyri sabitliyi və gözlənilməzliyi şəraitində yerli neftetreydinqin sistemli metodologiyasının işlənməsilə ixrac satışının strukturunun ixrac satışı, neft qiymətlərinin proqnozlaşdırılmasının, rəqabət mühitinin formalaşdırılması və dəstəklənməsinin milli metodikasının və prinsipcə milli marker neft sortunun formalaşması ilə yeni beynəlxalq birjanın yaradılması problemləri ilə əlaqədar islahatlar zəruri olub, dünya neft-qaz kompleksinin yeni trend və ənənələrinin modelləşdirilməsi və milli neft şirkətinin dünya enerji bazarına daha sərt daxil olması zəruridir.

4. Dünya enerji daşıyıcıları bazarının qloballaşması şəraitində enerji bazarları uğrunda dünyanın neftetreyderləri arasında aktiv və kəskin mübarizə gedir və Azərbaycan dünyada yetərli karbohidrogen resurslarına malik geostrateji mövqeyinə görə onların diqqətini xüsusi olaraq özünə cəlb edir. Azərbaycan milli neft şirkətinin tabeçiliyində Azərbaycanın neft və neft məhsullarının ixrac satışlarını optimallaşdırmağa, qısa və uzun vədəli perspektivdə enerji daşıyıcıları bazarında baş verən dəyişikliklərə çevik reaksiya verməyə, bazardakı cari vəziyyəti analiz etməyə, beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarındakı dalğalanmaların nəticələrinin minimallaşdırmağa, logistik və neftetreydinq xərclərini optimallaşdırmağa qadir şirkətin yaradılmasının məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır. Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında aparıcı neftetreydinq şirkətləri ilə satış bazarı uğrunda rəqabət aparmağa neft və neft məhsullarının səmərəli reallaşdırılmasına qadir milli neftetreydinq şirkətinin yaradılması, yalnız milli neft və neft məhsullarının son istehlakçıya maksimum çıxışı ilə dünya bazarında reallaşdırılmasını optimallaşdırmağa deyil, eyni zamanda Azərbaycanın strateji vacib regionlarda və ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasında milli marqlarının qorunmasına da kömək edə bilər.

5. Dissertasiyada aparılan analiz göstərir ki, Azərbaycan Respublikası üçün yeganə səmərəli yol – azad, açıq və rəqabətqabiliyyətli qlobal enerji

daşıyıcıları bazarına əsasən karbohidrogen resursları çıxaran rolunda deyil, eyni zamanda arsenalında bütün zəruri nefttreydinq alətləri olan təsəffü kimi inteqrasiya olunmaqdadır.

6. Azərbaycan və Xəzər hövzəsinin neftinin azad qiymət əmələ gəlmə sisteminin formalaşdırılması məqsədilə bazara yeni Azərlyaytla yanaşı Xəzərlyayt marker neft sortunun çıxarılması ilə Azərbaycanda yeni beynəlxalq əmtəə birjasının yaradılmasının məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmışdır. Azərbaycana beynəlxalq enerji bazarında Azərbaycan nefti ilə əlaqədar vəziyyətə nəzarət etməyə imkan verən, fyuçers və opsiyonlar kimi törəmə maliyyə alətləri tam dəyərli neft və neft məhsulları bazarının yaradılması zəruridir. Fond, əmtəə və valyuta bazarlarının müxtəlif istiqamətlərdə dalğalanması və yüksək qeyri-tsiklikliyi şəraitində qeyri-profesional nefttreydinq strategiyasından Azərbaycan üçün gələcə itkilərə böyük risklər yaranır. Dünya enerji bazarlarında qiymətlərin yüksək dalğalanması şəraitində maliyyə bazarlarında birja alətlərindən istifadənin milli metodologiyasının işlənməsinin zəruriliyi göstərilir.

7. Azərbaycanın bərabər şərtlərdə beynəlxalq neft ticarətinə və neftin qiymətinin əmələ gəlməsinin dünya sistemində inteqrasiyası məqsədilə işdə dünya enerji daşıyıcıları bazarına Azərlyayt neft sortunun(Xəzərlyayt) şəklində qiymət indeqatorlarının çıxarılmasının və Azərbaycanda özünün məxsusi marker neft neft sortu ilə dünya standartlarına uyğun əmtəə (neft) birjasının yaradılmasının zəruriliyi əsaslanır. Azərbaycan ərazisində beynəlxalq əmtəə(neft) birjasının təşkili və marker neft sortunun formalaşdırılması, rəqabətqabiliyyətin artırılması üzrə kompleks tədbirlər çoxluğu ilə bütövlükdə milli yanacaq – energetika sektorunu dünya bazarında milli neft sortunun reallaşdırılmasında qiymətin süni şəkildə aşağı salınması məqsədilə Azərbaycanda nefttreydinqin evolyusiyasında dünya enerji daşıyıcıları bazarının neqativ dominəedici təsirini azaltmağa imkan verir.

8. Avropa və Asiyanın qovşağında, Azərbaycanın unikal coğrafi mövqeyi və onun əsas satış bazarları ilə əlaqəsi uçota alınmaqla, xüsusən Avropa regionunun enerji bazarına çıxış əldə etmək üçün kontanqo və bekvardeyşn treydinq strategiyası modelləri və arbitraj da daxil edilməklə, müxtəlif treydinq

strategiyalarından istifadə edilməklə coğrafi diversifikasiyasına nail olmaq üçün infrastrukturun modernizasiyasında qabaqleyici investisiya zəruridir. Bu məqsədlə Azərbaycan tərəfdaşlarla birgə neft və qaz kəmərlərinin şaxələndirilməsini və dəniz terminallarını (Ceyhan, Kulebi, Səngəçal, Supsa) qurmuşdur. Hazırda Azərbaycanın neft və qaz infrastrukturunu bazar iqtisadiyyatının tələblərinə tam cavab verir. Bakı-Tiblisi-Ceyhan, Bakı-Supsa, Bakı-Tiblisi-Ərzurum, Bakı-Novorossoysk, TANAP və TAP ixrac boru kəmərlərinin və Aralıq dənizində Ceyhan limanında, Qara dənizdə isə Supsa və Novorossiysk limanlarında yaradılmış üç aparıcı xablar xarici neft nəqliyyat qovşaqlarından asılılıqdan qaçınmağa imkan verməklə, SİF şəraitində saatışa yaxınlaşmağa və bununla da beynəlxalq neft meydançasında Azərbaycanın neftetreydinqinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə gətiri. Enerji sektorunun sürətli texnoloji inşafının, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması amillərinin və Azərbaycanın enerji sektorunun yeni inkişaf sektorunun təminatı məqsədi ilə , istiqamət, tərəfdaşlar, regionlar və son istehlakçılar da prioritet ixrac istiqamətlərinin inkişafına baxmaq zəruridir.

9. Dissertasiyada beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarında rəqabətin kəskinləşdirilməsi və aparıcı energetika ölkəmizin proteksionist siyasəti nəticəsində Azərbaycanın enerji sektorunun innovasiya yönümlüyünü sürətləndirmək üçün dövlət tənzimlənməsinin rolunun gücləndirməsinin zəruri olduğu göstərilmiş və Azərbaycanda neftetreydinqin təşkilində prinsipə yeni institusional yanaşmanın zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. http://minenergy.gov.az/upload/files/Energetika_bolmesi/neft/2.H.E_neft_strategiya_konsepsiya.pdf
2. http://elibrary.az/cgi/irbis64r/cgiirbis_64.exe?LNG=az&Z21ID=&I21DBN=DM&P21DBN=DM&S21STN=1&S21REF=3&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=10&S21P01=0&S21P02=1&S21P03=A=&S21STR=Yusifzad%C9%99%2C%20Xo%C5%9Fb%C9%99xt
3. http://elibrary.az/cgi/irbis64r/cgiirbis_64.exe?LNG=az&Z21ID=&I21DBN=DM&P21DBN=DM&S21STN=1&S21REF=3&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=10&S21P01=0&S21P02=1&S21P03=A=&S21STR=Qalib%20Arif
4. http://elibrary.az/cgi/irbis64r/cgiirbis_64.exe?LNG=az&Z21ID=&I21DBN=DM&P21DBN=DM&S21STN=1&S21REF=3&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=10&S21P01=0&S21P02=1&S21P03=A=&S21STR=%C6%8Fbd%C3%BClh%C9%99s%C9%99nli%2C%20Tofiq
5. http://files.preslib.az/projects/republic/az/azr3_4.pdf
6. http://elibrary.az/cgi/irbis64r/cgiirbis_64.exe?LNG=az&Z21ID=&I21DBN=DM&P21DBN=DM&S21STN=1&S21REF=3&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=10&S21P01=0&S21P02=1&S21P03=A=&S21STR=%C6%8Fbd%C3%BClh%C9%99s%C9%99nli%2C%20Tofiq
7. http://elibrary.az/cgi/irbis64r/cgiirbis_64.exe?LNG=az&Z21ID=&I21DBN=DM&P21DBN=DM&S21STN=1&S21REF=3&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=10&S21P01=0&S21P02=1&S21P03=A=&S21STR=%C6%8Fbd%C3%BClh%C9%99s%C9%99nli%2C%20%3Cb%3E%3Cfont%20color=red%3ETofiq%3C/font%3E%3C/b%3E
8. http://www.oilfund.az/uploads/pages_from_2014.04.01.pdf
9. http://files.preslib.az/projects/republic/az/azr3_4.pdf
10. <http://www.maliyye.gov.az/node/1564>
11. <https://www.president.az/azerbaijan/contract>
12. Hacızadə Elşən. Neftin keyfiyyət bankı: reallıqlar və perspektivlər. ADİU, 2012.

13. Məmmədov A.T. Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarı və onun inkişafı. Magistrantların XVII Respublika Elmi Konfransının Materialları. II hissə, Sumqayıt. 2017, səh.441
14. Абалкин Л.И. под ред. Россия 2015. Оптимистический сценарий. М.: ММВБ,1999.- 416с.
15. Абдрахманова Г.Т.Хеджирование:концепция,стратегия и практика.— Алматы.:ЛЕМ, 2003.
16. Алафинов С.В., Хайтун А.Д. Прогнозирование и планирование в транснациональной нефтяной компании. — М.: Дело, 2003. —342с.
17. Алекперов В.Ю. Вертикально-интегрированные нефтяные компании.— М.:Аугопан, 2005. —294с.
18. Балабушкина А.Н.Опционные фьючерсы: методическое пособие.—М.: Фондовая биржа РТС, 2004. —105с.
- 19.Басовский Л.Е. Прогнозирование и планирование в условиях рынка. - М.: Инфра- М,2003.-260с.
20. Буренин А.Н. Фьючерсные, форвардные и опционные рынки. М.: Научно-техническое общество им. Ак. С.И. Вавилова, 2003.-338с.
21. Бурмистров В.Н. Актуальные проблемы международной торговли.- М.:Изд.»Весть»,2004.-275с.
22. Баумоль Бернад. Секреты экономических показателей. Скрытые ключи к будущим экономическим тенденциям и инвестиционным возможностям. Издательство «Баланс Бизнес Букс»,2007.
- 23.Беляева В.Я.идр. Нефтегазовое строительство: уч.пособие. И.И.Мазур, В.Д.Шапиро. — М.: Омега-Л, 2005.
24. Льюис Борселино.Учебник по фьючерсному трейдингу.—М.:ИК«Аналитика», 2002. —272с.
25. Буш Джеймс, Джонстон Даниел. Управление финансами в международной нефтяной компании. — М.: 2003. —432с.
26. Вайн С.Опционы.Полный курс для профессионалов. М.:Альпина Паблишер, 2003.- 416с.
27. Вейсвеллер Р.Арбитраж:Возможности и техника операций на финансовых и товарных рынках: Пер. с англ.- М.: Церих-ПЭЛ,1995.

28. Воловик А.М. Биржи и развитие товарных рынков. - М.: Изд. «Финансы и статистика», 1995. - 159 с.
29. Воловик А.М. Рынок товарных фьючерсных контрактов в России. - М.: Изд. «Финансы и статистика», 1997. - 64 с.
30. Воробьев А.Е. Рынки минерального сырья: процессы глобализации и проблемы регионов. 2003.
31. Вайн Саймон. Опционы: полный курс для профессионалов. — М.: Альпина Паблишер, 2003.
32. Галиц Л. Финансовая инженерия: Инструменты и способы управления финансовым риском. Пер. с англ.; подред. А.М. Зубкова. — М.: ТВП, 1998 г. — 576 с.
33. Дягтерева О.И., Кандинская О.А. Биржевое дело. - М.: ЮНИТИ. 1997. Дегтярева О.И. Управление рисками в международном бизнесе. — Издательство «Флинта» НОУВПО «МПСи», 2010. — 344 с.
34. Дегтярева О.И. Биржевое дело. — М.: ЮНИТИ, 2001. Деривативы. Курс для начинающих. — М.: Альпина Паблишер, 2002.
35. Дунаев В.Ф., Миловидов К.Н. Проблемы формирования рыночных механизмов в нефтяной и газовой промышленности России. Экономика и управление нефтегазовой промышленностью. — 1998. — № 11—12. — С. 10—13.
36. Ергин Дэниел. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. — М.: 2005.
37. Ильин В., Титов В. Биржа на кончиках пальцев. — Изд. «Питер», 2004.
38. Ибрагимов Л.А. Инфраструктура товарного рынка. — М.: Прибор, 2001.
39. Инглис-Тейлор Э. Производные финансовые инструменты: словарь. — М.: ИНФРА-М, 2001.
40. Каменева Н.Г. Организация биржевой торговли. — М.: ЮНИТИ, 1998.
41. Кандинская О.А. Биржевое дело: учебник для вузов, 1997.
42. Кандинская О.А. Управление финансовыми рисками: поиск оптимальной стратегии, 2000.
43. Катс Д., Маккормик Д. Энциклопедия торговых стратегий. — М.: Изд.: «Альпина Бизнес Букс», «Альпина Паблитер», 2007. — 392 с.

44. Кидуэлл Д.С. Финансовые институты, рынки и деньги.—СПб.: Питер,2000.
45. Колб Р. Финансовые деривативы: учебник. Пер. с англ.—М.: Филинь, 1997.
46. Кокурин Д.И. Участники мирового рынка нефти. Вопросы экономики. — М.:2003.— N.9.
47. Киреев А.П. Международная экономика. В 2-х ч. 4.П. Международная макроэкономика: открываемая экономика и макроэкономическое программирование. Уч. пос. для вузов. -М.: Международные отношения,2001.-488с.
48. Коннолли Б. Кевин. Покупка и продажа волатильности.-М.:«ИК «Аналитика», 2001. 254-255с
49. Королев И.С. под ред. Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет.-М.: Юристъ,2003.-604с.
50. Кондратьев Н., Яковец Ю., Абалкин Л. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. — М.: Экономика,2002.
51. Коннолли К.Б. Покупка и продажа волатильности. М.:ИК«Аналитика», 2001. 254— 255с.
52. Коннорс Л., Рашки Л. Биржевые секреты: высокоэффективные стратегии краткосрочной торговли. — М.: Изд. «Аналитика», 2002. —232с.
53. Конопляник А., Лебедев С. Проектное финансирование в нефтегазовой промышленности: мировой опыт и начало применения в России. Нефть, газ и право. — 2005. — N1.
54. Ларри Уильямс. Секреты торговли на фьючерсном рынке: Действуйте вместе с инсайдерами. Trade Stocks and Commodities with the Insiders: Secrets of the Cot Report.—М.: Издательство «Альпина Паблишер», 2011. —232с.
55. Лебо Ч., Лукас Д.В. Компьютерный анализ фьючерсных рынков.— М.:Альпина, 1998.
- 4 Лофтон Т. Основы торговли фьючерсами. Пер. с англ.—М.:ИК«Аналитика».
56. Макконнелл К., Брю С. Экономике: принципы, проблемы и политика. Пер. с 14-го англ. изд. — М.: ИНФРА-М, 2003. —972с.
57. Мак Миллан Л. Мак Миллан об опционах. — М.: ИК «Аналитика»,2002.
58. Маршалл А. Принципы экономической науки, издательство «Прогресс»,1993.
59. Мэрфид Д. Технический анализ фьючерсных рынков: теория и практика.

- Пер.сангл.О. Новицкой, В. Сидорова. — 2000. —592с.
59. Мерфи Д. Визуальный инвестор. Как определять тренды. М.:Диалог, 2004.
 60. Мерфи Д. Технический анализ фьючерсных рынков. — М.: Сокол,1996.
 61. Моргунов Е. Развитие ценовых инструментов функционирования нефтяного рынка России. Институт проблем рынка. ЭКО. — 2006. -№9 (387). - С.130-145.
 62. НайманЭ. Малая энциклопедия трейдера.—М.:Альпина Паблишер, 2010.—464с.
 63. НайманЭ. Мастер-трейдинг. Секретные материалы.—М.:Альпина Паблишер, 2002.— 320с
 64. Натенберг Шелдон. Опционы. Волатильность и оценка стоимости. Стратегии и методы опционной торговли. Option Volatility & Pricing: Advanced Trading Strategies and Techniques. — М.:АльпинаПаблишер, 2011. —546с.
 65. Никонов А. «Кризисы в истории цивилизации. Вчера, сегодня и всегда» НЦ ЭНАС, 2010г.
 66. Миркин Я.М.Ценные бумаги и фондовый рынок. М.:Изд. «Перспектива», 1995.- 550с.
 67. ПанченкоВ.И.Интернационализация производства и эволюция мировых товарных рынков. М.: «Международные отношения»,1980.-213с.
 68. Поляков В.В. Мировой рынок: вопросы прогнозирования.-М.:КНОРУС», 2004.-240с.
 69. Поляков В.В. Прогнозирование мирового товарного рынка. М.:Изд. «Экзамен»,2001.- 288с.
 70. РезгоГ.Я., КетоваИ.А. Биржевое дело.—М.: Финансы и статистика; ИНФРА-М,2010.— 288с.
 71. РоговМ.А.Риск-менеджмент.—М.:Финансы и статистика,2001.
 72. Саймон В.Опционы. Полный курс для профессионалов.—М.:Альпина Бизнес Букс, Альпина Паблишер, 2008. —466с.
 73. Сафонов В.С. Трейдинг. — М.: Альпина,2001.
 74. СафоноваТ.Ю.Биржевая торговля производными инструментами. М.:Дело,2000.
 75. Сафонова Т.Ю. Биржевая торговля производными инструментами.-М.:

- Дело, 2000. - 544с.
76. Телегина Е.А. «Интеграция и проблемы обеспечения энергетической безопасности на региональных энергетических рынках», Сборник научных трудов «ИНИОН РАН», 2007.
 77. Телегина Е.А. «Мировой энергетический рынок и перспективы российского ТЭК (стратегическое управление развитием энергобезопасность)», Нефть, газ и бизнес, 2008, №4.
 78. Томсетт М. Торговля опционами: Спекулятивные стратегии, хеджирование, управление рисками. Пер. с англ. Б. Зуева. — М.: Альпина.
 79. Cootner P.H. Speculation and Hedging, Stanford University, Food Research Institute' Studies, Supplement, 1967.
 80. Copeland Thomas E., Weston J. Fred. Financial Theory and Corporate Policy. / Third ed. Addison-Wesley Publishing Company. 950p.
 81. Duncan R. Agricultural Futures and Options.. - Woodhead Publishing Ltd., Cambridge. 1995.- 219p.
 82. Edwards F.R., Ma C.W. Futures and Options, McGraw Hill, 1992.
 83. Gold G. Modern Commodity Futures Trading. Commodity Research Bureau, INC. New York. 1975.- 312p.
 84. Hull John. C. Options, Futures, and Other Derivatives. Prentice Hall International, Inc. USA. 1997.